

CEZARY KUKLO

<http://orcid.org/0000-0002-6068-4278>

Wydział Historii, Uniwersytet w Białymstoku

CZY RODZINA DOBY PÓŻNOFEUDALNEJ
JEST NADAL ATRAKCYJNYM
POLEM BADAWCZYM?

Abstrakt: Artykuł przedstawia perspektywy badawcze związane z intensyfikacją studiów nad strukturami rodzinnymi i wspólnotami domowymi na ziemiach polskich do schyłku feudalizmu. Autor wskazuje na potrzebę poszerzenia i unowocześnienia kwestionariusza pytań badawczych, które powinny doprowadzić do odkrycia wielu interesujących sfer codziennej egzystencji podstawowej komórki zjawisk społecznych i demograficznych. Dalszym pogłębionym badaniom powinno sprzyjać nie tylko poszerzenie katalogu źródeł ujmowanych łącznie, ale w jeszcze większym stopniu wykorzystanie modeli teoretycznych i narzędzi statystycznych (mikrosymulacje).

Słowa kluczowe: małżeństwo, rodzina, gospodarstwo domowe, formy życia małżeńsko-rodzinnego, okres przedprzemysłowy.

Abstract: The article outlines the issues and research perspectives related to the intensification of studies on family structures and household communities in feudal Poland. The author indicates the need to extend and modernise the questionnaire of research questions, which should lead to discovering many interesting spheres of the everyday existence of the elementary cell of social and demographic phenomena. Further in-depth research should be supported by expanding the catalogue of sources considered jointly and, to an even greater extent, by using theoretical models and statistical tools (microsimulations).

Keywords: marriage, family, household, forms of marriage and family life, pre-industrial period.

Blisko pół wieku temu za sprawą historyków francuskich¹ i angielskich², do których później dołączyli badacze z innych krajów zachodnich³, w światowej historiografii ukształtował się niezwykle płodny i interesujący kierunek poświęcony dawnej rodzinie europejskiej. Bazą nowej orientacji badawczej stało się przekonanie, że rodzina jest podstawową grupą i instytucją społeczną i przeanalizowanie jej licznych funkcji (m.in. prokreacyjnej, ekonomicznej, socjalizacyjnej) pozwala nie tylko lepiej poznać, ale i zrozumieć przemiany społeczeństw w przeszłości. Światowy sukces nowego kierunku, znaczony lawinowym przyrostem literatury w następnych latach⁴, wypływał zarówno z zaproponowanych źródeł, co istotne — dostępnych w wielu krajach, a dotąd słabo eksplorowanych, jak i z nowych technik badawczych zastosowanych do ich obróbki. Jednoczesne położenie większego nacisku na przedstawienie rezultatów badań w ujęciu kwantytatywnym zaowocowało daleko szerszą niż wcześniej komparatystyką przestrzenno-czasową⁵. W zakresie dokumentacji na pierwszym planie postawiono treści zapisów widniejących w księgach

¹ Ze względu na ograniczoną objętość artykułu będziemy odwoływali się jedynie do najważniejszych monografii i opracowań zbiorowych, zob. A. Armengaud, *La famille et l'enfant en France et en Angleterre du XVIe au XVIIIe siècles. Aspects démographiques*, Paris 1975; F. Lebrun, *La vie conjugale sous l'Ancien Régime*, Paris 1975; J.-L. Flandrin, *Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*, Paris 1976; R. Pillorget, *La tige et le rameau. Familles anglaise et française XVIe-XVIIIe siècle*, Paris 1979.

² P. Laslett, *The World We Have Lost*, London 1965; idem, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Essays in Historical Sociology*, Cambridge 1977; *Household and Family in Past*, red. P. Laslett, R. Wall, Cambridge 1972; *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200-1800*, red. J. Goody, J. Thirsk, E.P. Thompson, Cambridge 1976; L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, New York 1977; A. Macfarlane, *The Origins of English Individualism. The Family, Property and Social Transition*, Oxford 1978; M. Anderson, *Approaches to the History of the Western Family 1500-1914*, London 1980; J. Goody, *The Development of Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983; *Family Forms in Historic Europe*, red. R. Wall, J. Robin, P. Laslett, Cambridge 1983.

³ D. Herlihy, Ch. Klapisch-Zuber, *Les Toscans et leurs familles. Une étude du „catasto” florentin de 1427*, Paris 1978; M. Mitterauer, R. Sieder, *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*, Oxford 1982; A. Plakans, *Kinship in the Past. An Anthropology of European Family Life, 1500-1900*, Oxford 1984; G. Delille, *Famille et propriété dans les royaume de Naples (XVe-XIXe siècles)*, Rome-Paris 1985.

⁴ *A Global History of Historical Demography. Half a Century of Interdisciplinarity*, red. A. Fauve-Chamoux, I. Bolovan, S. Sogner, Bern 2016.

⁵ Wiele ówczesnych prac zachodnich ze względu na olbrzymie zbiory danych (podobnie jest do dzisiaj) powstało z zastosowaniem technik informatycznych. O polskich doświadczeniach w tamtym czasie zob. *Historia i nowoczesność. Problemy unowocześniania metodologii i warsztatu badawczego historyka*, red. J. Leskiewiczowa, S. Kowalska-Glikman, Wrocław 1974; *Metody i wyniki. Z warsztatu historyka dziejów społeczeństwa polskiego*, red. S. Kalabiński, przy współudziale J. Hensel, I. Rychlikowej, Warszawa 1980.

metrykalnych ślubów, chrztów, pogrzebów różnych wyznań i w dziewiętnastowiecznych aktach stanu cywilnego oraz w różnego rodzaju spisach ludności sporządzonych przez władze państwowe (włącznie z niektórymi rejestrami skarbowymi, jak np. podatek pogłówny), kościelne (księgi *status animarum*, spisy komunikujących), a także przez osoby prywatne (tabele ludności, inwentarze)⁶. Do obróbki statystycznej metryk i akt stanu cywilnego zastosowano francuską metodę nominatywną Henry-Goubert (rekonstrukcji rodzin), do eksploracji zaś spisów ludności angielską typologię gospodarstw domowych autorstwa Petera Lasletta, współzałożyciela Cambridge Group⁷. Choć w pracach badaczy zachodnich nad dziejami rodziny dominują wzajemnie uzupełniające się analizy demograficzne i ekonomiczne, to nie brakuje w nich, co ważne, także podejścia antropologicznego czy mentalnościowego (emocje, czas wolny, kultura plebejska)⁸.

Powstanie nowego, dynamicznie rozwijającego się kierunku w światowej nauce historycznej dość szybko zostało zauważone także w naszym kraju i to przez historyków, którzy przenosili swoje dotychczasowe zainteresowania głównie z historii gospodarczej na rzecz historii społecznej (Maria Bogucka, Zbigniew Kwaśny, Antoni Mączak, Andrzej Wyczański, Andrzej Wyrobisz). Już na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego wieku zwrócili oni uwagę na nieobecność polskich historyków w nowoczesnym nurcie światowych badań interdyscyplinarnych poświęconych problematyce rodzinnej⁹, przy czym niektórzy z nich, jak Irena Gieysztorowa i Andrzej Wyrobisz, zaproponowali wręcz całościowe i ze wszech miar interesujące kwestionariusze badawcze dotyczące odpowiednio rodzin wiejskich (chłopskich i szlacheckich) i miejskich doby preindustrialnej¹⁰. Oboje badacze uznawali w swoich programach

⁶ A. Burguière, F. Lebrun, *Les cent et une familles de l'Europe*, w: *Histoire de la famille*, red. A. Burguière, Ch. Klapisch-Zuber, M. Segalen, F. Zonabend, t. 3: *Le choc des modernités*, Paris 1986, s. 21, 31–32.

⁷ Szerzej obie metody wraz z ich zastosowaniem charakteryzuje Cezary Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 149–156, 174–195.

⁸ S. Sovič, P. Thane, P.P. Viazzo, *The History of European Families. Old and New Directions*, w: *The History of Families and Households. Comparative European Dimensions*, red. S. Sovič, P. Thane, P.P. Viazzo, Leiden–Boston 2015, s. 1–19; M. Szołtysek, *Od strategii przetrwania do międzypokoleniowej wymiany — perspektywa antropologiczna w badaniach nad rodziną, gospodarstwem i pokrewieństwem*, „Przeszłość Demograficzna Polski” (dalej: PDP) 23, 2002, s. 143–163.

⁹ M. Bogucka, *Rodzina w polskim mieście XVI–XVII wieku. Wprowadzenie w problematykę*, PH 74, 1983, 3, s. 495–507.

¹⁰ I. Gieysztorowa, *Rodzina staropolska w świetle badań demograficznych. Zarys problematyki*, w: *Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. 2, red. A. Wyczański, Warszawa 1979,

kluczową rolę analiz demograficznych. Wyrobisz stwierdził dobitnie, że „muszą one być punktem wyjścia wszelkich badań nad historią gospodarczą rodzin żyjących w miastach, gdyż z jednej strony potencjał demograficzny jest podstawowym elementem wszelkich działań gospodarczych, z drugiej zaś określone korelacje i struktury demograficzne warunkują podejmowanie określonych gospodarczych działań, z trzeciej wreszcie pewne demograficzne procesy są skutkiem określonych sytuacji ekonomicznych”¹¹. Niektórzy, jak Zbigniew Kwaśny, Antoni Mączak, Lech Trzeciakowski czy Andrzej Wyczański, powierzyli przygotowanie rozpraw doktorskich z tej problematyki swoim seminarzystom¹². Ten ostatni stanął na czele zespołu złożonego z historyków, socjologów i informatyków, którego celem było zintensyfikowanie badań struktur rodzinnych na ziemiach polskich poprzez zastosowanie technik informatycznych, między innymi dzięki współpracy z historykami francuskimi z École des Hautes Études en Sciences Sociales i Université de Paris-Sorbonne (Paris IV)¹³.

W polskiej historiografii schyłek wieku XX i początek nowego stulecia przyniosły widoczny, znaczący przede wszystkim kilkunastoma monografiami postęp w poznaniu charakterystyki demograficznej modeli rodziny i procesu tworzenia przez nią gospodarstw domowych na ziemiach polskich w dobie przedprzemysłowej, tak w miastach¹⁴, jak i na

s. 159–175; A. Wyrobisz, *Rodzina w mieście doby przedprzemysłowej a życie gospodarcze. Przegląd badań i problemów*, PH 77, 1986, 2, s. 305–330.

¹¹ A. Wyrobisz, op. cit., s. 308.

¹² Pod opieką naukową Z. Kwaśnego — Marek Górny przygotował pracę dokorską poświęconą ludności Tarnowskich Gór w XIX w.; A. Mączaka — Michał Kopczyński, o rodzinie chłopskiej na Kujawach w XVII–XVIII w.; L. Trzeciakowskiego — Krzysztof Makowski, o rodzinie poznańskiej w pierwszej połowie XIX w., choć inspiratorem dla tychże badań był Jerzy Topolski; A. Wyczańskiego — Maria Sierocka-Pośpiech, o rodzinie warszawskiej w parafii św. Jana w XVII w. i Cezary Kukło, także o rodzinie stołecznej, ale w parafii św. Krzyża w XVIII w.

¹³ A. Wyczański, *Informacja o pracach zespołu nad systemem informatycznym dla badań społeczno-demograficznych*, PDP 15, 1984, s. 151–153; C. Kukło, A. Wyczański, *Badania nad rodziną w Polsce XVI–XVIII wieku za pomocą elektronicznego przetwarzania danych, prowadzone w Instytucie Historii PAN w Warszawie oraz w Instytucie Historii FUW w Białymstoku*, „Studia Podlaskie” 1, 1990, s. 85–90.

¹⁴ Por. C. Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991; K. Makowski, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992; A. Markowski, *Między Wschodem a Zachodem. Rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2008; A. Zielińska, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2012; H. Kurowska, *Gubin i jego mieszkańcy. Studium demograficzne XVII–XIX w.*, Zielona Góra 2010; J. Skierska, *Ludność Zielonej Góry w latach 1652–1766 w świetle ksiąg metrykalnych*, Zielona Góra 2015; F. Wasyl, *Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-historyczne*, Kraków 2015; P. Łozowski, *Rodzina w Starej i Nowej Warszawie w XV i początkach XVI wieku*, Białystok 2021.

wsiach¹⁵, w tym również rodziny szlacheckiej, z jej elitą magnacką włącznie¹⁶. Nie zabrakło także, co chcę podkreślić, opracowań zbiorowych podejmujących wiele innych aspektów codzienności funkcjonowania rodziny od momentu jej powstania, poprzez trwanie, aż do rozpadu, w kontekście uwarunkowań historycznych, antropologicznych i kulturowych¹⁷. Całkiem niedawno do rąk czytelników trafił obszerny tom zbierający naszą dotychczasową wiedzę o najmniejszej komórce socjodemograficznej na ziemiach polskich, uwzględniający w pewnym stopniu również jej uwarunkowania etniczne i religijne¹⁸.

Wydawać by się mogło zatem, że przywołane wyżej studia, nie licząc licznych artykułów rozsianych po różnych czasopismach, coraz częściej ogłaszanych także za granicą na łamach między innymi „Annales de Démographie Historique”, „Continuity and Change”, „The History of the Family”, „Journal of Family History”, przyczyniły się do zmniejszenia dystansu dzielącego nas od światowej czołówki, mocno widocznego jeszcze w latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia¹⁹. Także

¹⁵ Por. E. Piasecki, *Ludność parafii bejskiej (woj. kieleckie) w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII–XX w. Studium demograficzne*, Warszawa–Wrocław 1990; M. Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1998; S. Rejman, *Ludność podmiejska w latach 1784–1880. Studium demograficzno-historyczne*, Rzeszów 2006; M. Wyżga, *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej*, Kraków 2011; T. Wiślicz, *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia*, Wrocław 2012; M. Szołtysek, *Rethinking East-Central Europe. Family Systems and Co-Residence in the Polish-Lithuania Commonwealth*, Bern 2015.

¹⁶ M. Liedke, *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 2016; P. Guzowski, *Rodzina szlachecka w Polsce przedrozbiorowej. Studium demograficzne*, Białystok 2019.

¹⁷ Zob. *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008; *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej — ciągłość czy zmiana?*, red. C. Kukło, Warszawa 2012; *W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2014; *Kobieta i mężczyzna. Jedna przestrzeń — dwa światy*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Kraków–Warszawa 2015; *W kręgu rodziny epok dawnych. Przemoc*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Kraków 2020; *W kręgu rodziny epok dawnych. Śmierć*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Płonka, Kraków 2022.

¹⁸ *Rodzina i jej gospodarstwo na ziemiach polskich w geografii europejskich struktur rodzinnych do połowy XX wieku*, red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2018; wersja ang.: *Framing the Polish Family in the Past*, red. P. Guzowski, C. Kukło, London–New York 2022.

¹⁹ Zwracał na to uwagę Andrzej Wyczański, pisząc: „Mimo pojedynczych prób polskich poszukiwań w tym zakresie (na przykład Witold Kula i jego współpracownicy) można raczej stwierdzić, że utraciliśmy kontakt z czołówką światową, a w najlepszym wypadku kontakt ten stał się luźny i nieregularny”, idem, *Społeczeństwo*, w: *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. idem, Warszawa 1986, s. 223–224.

daleko szersze uwzględnienie w badaniach źródeł metrykalnych, *libri status animarum*, parafialnych spisów ludności z lat dziewięćdziesiątych XVIII w.²⁰ i innych tego typu ujęć przedstatystycznych, w połączeniu z zastosowaniem do ich obróbki nowych metod badawczych i technik informatycznych zaowocowało — co oczywiste — zdecydowanie pełniejszą charakterystyką struktur demograficzno-społecznych dawnej rodziny na ziemiach polskich niż pół wieku wcześniej. Ten stosunkowo szybki przyrost rodzimej literatury, nie zawsze jednak na wysokim poziomie merytorycznym, może potęgować wrażenie, że nasza wiedza o różnorodności struktur i funkcji podstawowej komórki demograficzno-społecznej na ziemiach polskich do schyłku feudalizmu jest na tyle obszerna, że pozostał jedynie niewielki margines do jej uzupełnienia. Nic bardziej mylnego, bowiem jedną z podstawowych słabości dotychczasowych studiów, nawet tych wartościowych, jest bardziej rozdzielne niż integralne czy, jak wolą niektórzy, interdyscyplinarne traktowanie poznania funkcjonowania rodzin w przeszłości. Mamy zatem nazbyt często próby charakterystyki życia rodzinnego epoki preindustrialnej osobne w zależności od rodzaju źródła: w świetle metryk kościelnych z zastosowaniem metody rekonstrukcji rodzin; w świetle spisów ludności z wykorzystaniem typologii gospodarstw domowych, intercyz przedślubnych zawieranych między przyszłymi małżonkami, testamentów; czy też ujmowane przez pryzmat triady podstawowych ceremonii rodzinnych: śluby — chrzciny — pogrzeby. Autorzy tych ujęć wprawdzie znają szerszą literaturę przedmiotu, jednak merytoryczne jej spożytkowanie jest na ogół skromne. Jednocześnie młodsze pokolenie badaczy podąża niekiedy śladami mistrzów, powielając nierzadko dobrze poznany kwestionariusz badawczy, zmieniając jedynie zakres terytorialny i chronologiczny podejmowanych przez siebie studiów.

Podstawowym celem niniejszego artykułu nie jest, co podkreślamy, podsumowanie stanu badań²¹, lecz wskazanie na zagadnienia, które nadal pozostają albo słabo rozpoznane, albo wręcz pominięte w dotychczasowych badaniach nad rodziną społeczeństwa polskiego do schyłku feudalizmu.

²⁰ Zostały one zrealizowane przez duchownych parafialnych na zlecenie nowych kolegalnych organów administracji terenowej, po części o charakterze samorządowym — Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych powołanych w 1789 r. przez Sejm Czteroletni.

²¹ Podsumowaniem stanu rodzimych badań nad instytucją małżeństwa i dawnej rodziny jest opracowanie zbiorowe — *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2014.

Większość, jeżeli nie wszyscy z badaczy, uznają małżeństwo za instytucję o największej doniosłości w życiu jednostki i społeczeństwa, i to we wszystkich kulturach, i wywodzą z tego przekonanie o jego powszechności w dawnych wiekach, oczywiście poza kręgiem duchowieństwa świeckiego i zakonnego. Tymczasem w dobie feudalnej pożądanym przez ogół stan małżeński, popierany przez państwo, Kościoły, władze miejskie, osiągnęli tylko ci, którzy dysponowali stosownym majątkiem (ziemią, warsztatem pracy) zapewniającym utrzymanie opartej na małżeństwie rodzinie. Niewiele wiemy na temat skali bezżenności wśród dorosłych powyżej 50 roku życia w ujęciu warstwowo-stanowym w dawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej. Skromne próby w tym zakresie wskazują na spore jej rozmiary przede wszystkim w dużych miastach Korony, gdzie dotyczyła nawet 15–20 proc. populacji żeńskiej i odpowiednio 10–15 proc. ogółu mężczyzn²². Wśród szlachty więcej osób samotnych było wśród mężczyzn niż kobiet (przy szacunkach mocno orientacyjnych od kilku nawet do kilkunastu procent), podobnie zresztą jak w środowisku magnaterii litewskiej w wiekach XVI–XVIII, kiedy bezżenni mężczyźni stanowili ok. 30 proc. (w tym 13,5 proc. duchowni) i ok. 13 proc. niezamężne kobiety²³. Do dokładniejszego rozpoznania pozostaje zatem skala bezżenności wśród chłopów²⁴ i szlachty, także arystokracji koronnej czy ziemiaństwa w czasach przedzaborowych. Wśród wieśniaków francuskich za panowania Ludwików XV i XVI celibat definitywny był zróżnicowany i kształtował się na poziomie od 5 proc. na południu kraju, przez 8 proc. (Franche-Comté), aż po 10 proc. w Normandii. Co więcej, zjawisko bezżenności w całej populacji Francuzów przybierało na sile, gdyż na przestrzeni niespełna stulecia (generacje urodzonych odpowiednio w latach 1690–1694 i 1770–1774) uległo prawie podwojeniu²⁵. Osób bezżennych nie brakowało także na wsi hiszpańskiej — 8 proc. wśród mężczyzn i aż 14 proc.

²² C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej*, s. 277. Warto przypomnieć, że problem ten dostrzegały władze miejskie Gdańska, nakładając na mężczyzn stroniących od małżeństwa wysokie kary, por. E. Kizik, *Kary za bezżeństwo w Gdańsku nowożytnym (w drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku)*, w: *Miłość w czasach dawnych*, red. B. Możejko, A. Paner, Gdańsk 2009, s. 147–155.

²³ P. Guzowski, op. cit., s. 208–209; M. Liedke, *Rodzina magnacka*, s. 375–376.

²⁴ W opinii Mikołaja Szołtyśka bezżenność i staropanieństwo z racji na swoje rozmiary (4 proc. mężczyzn, 1 proc. kobiety) nie były zjawiskami charakterystycznymi dla chłopów Polski i Litwy, ale jednocześnie dotyczyły one w większym stopniu (5 proc.) niezamężnych kobiet w regionach zachodnich kraju, por. M. Szołtysek, *Rethinking East-Central Europe*, s. 434–435.

²⁵ Z 6,6 do 12,8 proc. wśród kobiet i z 4,8 do 8,5 proc. wśród mężczyzn, por. S. Minvielle, *La famille en France à l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècle)*, Paris 2010, s. 45.

wśród kobiet²⁶. Jednocześnie warto pochylić się nad zagadnieniem trwałej bezżenności wśród społeczeństwa na ziemiach polskich, uwzględniając również prawne i zwyczajowe zasady powstawania nowych gospodarstw domowych. W odniesieniu do Francji wiemy, że w regionach o nierównym podziale majątku między dziećmi, w których dominowała *famille souche* (angl. *stem family*) złożona z dwóch małżeństw: ojca z matką oraz syna z żoną, celibat był wysoki u obu płci, gdyż prawo faworyzowało jednego dziedzica, a pozostałe dzieci bez względu na płeć albo opuszczały dom rodzinny, albo pozostawały w nim, nie zawierając małżeństw²⁷. Inną sprawą do rozważenia pozostaje pytanie, czy w społeczeństwie nękanym co kilka, kilkanaście lat większymi bądź mniejszymi epidemiami dżumy i innych chorób zakaźnych rozmiary starokawalerstwa i staropanieństwa były stałe, niezależne od kryzysów demograficznych, czy też zmniejszały się w okresach po ustaniu klęsk elementarnych. Był to bowiem czas, który na swój sposób stwarzał szansę nawet uboższym, będącym do tej pory swoistą „rezerwą demograficzną” populacji, na zawarcie małżeństwa, gdyż owdowiali małżonkowie dążyli z reguły do jak najszybszej odbudowy przerwanej ciągłości życia rodzinnego.

W rodzimej literaturze nie brakuje opinii o decydującej roli rodziców w kreowaniu małżeństw dzieci w epoce późnofeudalnej, zwłaszcza w elicie chłopskiej, mieszczańskiej i szlacheckiej, które często określane są wręcz strategiami małżeńskimi²⁸. Nie do końca to określenie wydaje się trafne, gdyż najogólniej rzecz biorąc pomija kwestię kruchości życia w dawnych czasach. Wysoka umieralność niemowląt (przeciętnie 35 na 100 urodzeń)²⁹ i dzieci (do 5 lat — ponad 55 proc.) skutkowałą krótkim przeciętnym trwaniem życia ludzkiego, czego efektem było niedożywianie przez część rodziców ślubów swoich dorosłych dzieci. Teoretycznie brak rodziców w chwili podejmowania decyzji o małżeństwie dorosłych dzieci mógł włączać w proces decyzyjny innych żyjących starszych krewnych

²⁶ A. Eiras-Roel, *A propos de la démographie urbaine d'Ancien Régime. L'exemple des petites villes de la Galice traditionnelle*, w: *Historiens et populations. Liber Amicorum Etienne Hélin*, Louvain-la-Neuve 1991, s. 399–410.

²⁷ W początkach XIX w. wśród chłopów kantonu Arreau (Wysokie Pireneje) trwały celibat dotyczył 18 proc. kobiet i aż 24 proc. mężczyzn, por. S. Minvielle, *La famille en France*, s. 46.

²⁸ Koncepcja „strategii” małżeńskich w światowych badaniach historii rodziny i gospodarstwa zaczęła oddziaływać w większym stopniu za sprawą głośnego artykułu francuskiego socjologa Pierre'a Bourdieu, twórcy koncepcji habitusu, opublikowanego w 1972 r. na łamach specjalnego numeru „*Annales ESC*”: *Famille et société*, idem, *Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, „*Annales ESC*” 27, 1972, 4–5, s. 1105–1127.

²⁹ D. Dziuba, *The Issue of Infant Mortality in Polish Historical Research*, PDP 42, 2020, s. 9–35.

(ich potencjalna rola jest całkowicie nierozpoznana), umożliwiając wywieranie presji, ale też mógł powodować, o czym trochę zapominamy, zdecydowanie większą rolę samych dorosłych dzieci, sposobiących się do ożenku lub zamążpójścia. Społeczna rola wpływu bliższych i dalszych krewnych na kształt zawieranych małżeństw w przypadku całkowicie lub częściowo osieroconych nowożeńców, podobnie zresztą jak wpływ wszelkich zawodowych pośredników występujących w dużych miastach, na przykład w Gdańsku, nie została jak dotąd przebadana przez historyków. Sądząc z pierwszych obserwacji w rodzimej literaturze, ograniczonej do chłopów gospodarujących na przełomie wieków XVIII i XIX, rodzice mieli większy wpływ w aranżowaniu małżeństw na terenach wschodnich niż zachodnich dawnej Rzeczypospolitej. Na Polesiu jeszcze 62 proc. synów w chwili ślubu miało ojców, w porównaniu do tylko 35 proc. w Wielkopolsce, Kujawach i na Śląsku³⁰. Trochę później, w latach 1826–1864 w podobnej sytuacji w społeczności drobnoszlacheckiej Płonki Kościelnej na Podlasiu całkowitymi sierotami było około jednej piątej nupturientów i aż dwa razy tyle półsierotami, częściej wskutek śmierci ojca³¹. Dalsze badania nad rodziną w stratyfikacji społecznej zarówno w dobie przed-, jak i porozbiorowej powinny dokładniej określić wpływ starszej generacji na konstituowanie małżeństw ich potomstwa. Chciałoby się wiedzieć na przykład, na ile mniej lub bardziej zarysowane przez rodziców/rodzica lub krewnych strategie małżeńskie współgrały z możliwościami migracji i znalezienia pracy poza najbliższym otoczeniem czy nawet szerzej, poza rolnictwem. Poznanie tak pojmowanej siły rodzicielskiej nad dorosłymi ludźmi byłoby ze wszech miar pożądane, podobnie jak i odpowiedź na pytanie o zakres indywidualnych wyborów dzieci, które mogły wiązać się z ryzykiem ich wydziedziczenia. Osobno należałoby wskazać na ciągle niedostatecznie rozpoznany problem małżeńskiego uposażania kobiet nie tylko w dobie Rzeczypospolitej szlacheckiej, ale i w czasach późniejszych³².

Zjawisko sieroctwa było mocno widoczne w społeczeństwie angielskim za panowania Tudorów i Stuartów, w którym połowa młodych ludzi szykujących się do ślubu nie miała ojców³³. Podobną proporcję

³⁰ Por. symulacje Szołtyska przy założeniu mediany wieku syna w chwili ślubu w regionie wschodnim 19,2 lat, w regionie zachodnim 26,6 lat; idem, *Rethinking East-Central Europe*, s. 472–473.

³¹ J. Dobrzyński, *Marriages in the Parish of Płonka Kościelna in the Years 1826–1864*, PDP 41, 2019, s. 163–166.

³² Ostatnio wiemy trochę więcej na ten temat za sprawą studium Anny Penkały, *Panięńskie ochędństwo. Kwestie posagowe i wienne w małżeństwach szlachty województwa krakowskiego w czasach saskich*, Kraków 2016.

³³ D. Cressy, *Birth, Marriage and Death. Ritual, Religion, and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England*, Oxford 1999, s. 256.

odnajdujemy w drugiej połowie XVIII w. na kontynencie w wielkomiejskim Rouen (73 tys. mieszkańców w 1790 r.)³⁴. Jednakże w tym samym czasie nawet w dużo mniejszym i nie aż tak odległym od stolicy Normandii mieście Vernon (z ludnością ponad 4 tys.) wiele dziewcząt idących do ołtarza w stosunkowo wczesnym jak na warunki społeczności miejskich Europy Zachodniej wieku 20–24 lat było sierotami: 39 proc. z nich nie miało ojca i 31 proc. matki³⁵.

Na tle geografii europejskich struktur rodzinnych dobrze wypada nasza znajomość podstawowego parametru konstytuowania rodziny na ziemiach polskich, tj. wieku nowożeńców i ich stanu cywilnego, zarówno w układzie stanowym, a niekiedy nawet w zróżnicowaniu ekonomicznym społeczności wiejskich i miejskich (z przewagą jednak małych ośrodków). Dzięki temu wiemy nie tylko o dominacji związków kawalerów z pannami, zawsze największej wśród chłopstwa, ale także o zmianach w strukturze małżeństw w latach pokryzysowych czy klęskowych, znaczonych wyraźnie wzrostem udziału związków z wdowcem i wdową, a nawet obustronnie wdowich, dążących do jak najszybszej odbudowy rozerwanej komórki rodzinnej³⁶. W dalszych studiach należałoby jednak postarać się o zobrazowanie wieku nowożeńców z uwzględnieniem kolejności ich przyjscia na świat i systemu przekazywania własności po rodzicach w różnych grupach społecznych. Warto zatem postawić pytanie, czy w takim samym lub zbliżonym wieku stają przed ołtarzem dzieci wyznaczone na sukcesorów gospodarstwa rolnego lub warsztatu rzemieślniczego i te, które muszą się zadowolić jedynie spłatami pieniężnymi. Analiza wzorców zachowań małżeńskich w rodzinach czy to w Austrii, Czechach, Francji, Niemczech, czy Szwecji wykazuje silny związek między małżeństwem a dziedziczeniem, choć jego natężenie jest zróżnicowane w zależności od warunków lokalnych³⁷. Podobnie dzieci z liczniejszym rodzeństwem i ograniczonymi zasobami rodzinnymi

³⁴ J.-P. Bardet, *Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles. Les mutations d'un espace social*, t. 1, Paris 1983, s. 259.

³⁵ S. Minvielle, *La famille en France*, s. 24.

³⁶ Zob. np. A. Zielińska, op. cit., s. 70; P. Miodunka, *Spółeczność małych miast południowej Małopolski od końca XVI do końca XVIII wieku*, Kraków 2021, s. 384–387.

³⁷ Por. A. Fauve-Chamoux, *Marriage, Widowhood, and Divorce*, w: *The History of the European Family*, t. 1: *Family Life in Early Modern Times 1500–1789*, red. D.I. Kertzer, M. Barbagli, New Haven–London 2001, s. 233–234 oraz ustalenia zawarte w pracach zestawionych w ważnym dla poruszanej problematyki wpływu międzypokoleniowego przenoszenia gospodarstwa rolnego na stosunki rodzinne zbiorze studiów: *Inheritance Practices, Marriage Strategies and Household Formation in European Rural Societies*, red. A.-L. Head-König, P. Pozsgai, Turnhout 2012.

były bardziej narażone na pozostawanie w celibacie lub odkładanie małżeństwa na później, do czasu zgromadzenia niezbędnych zasobów ekonomicznych.

Do lepiej poznanych do tej pory zagadnień zaliczamy również kwestie doboru społecznego (homogamia), jak i terytorialnego (endogamia) małżonków, choć bardziej ograniczonego do społeczności wiejskich i miejsko-wiejskich Górnego i Dolnego Śląska³⁸, rzadziej innych dzielnic Polski przed- i porozbiorowej. Brakuje wyraźnie podobnych studiów w odniesieniu do wielu dużych ośrodków miejskich, na przykład Gdańska, Krakowa, Lwowa czy Wilna, nie mówiąc o mniej ludnych jak Lublin, Elbląg, Gniezno czy Kalisz. Wprawdzie wiemy trochę więcej o konstytuowaniu się rodzin funkcjonujących w omawianym czasie w środowiskach silnie zróżnicowanych etnicznie i wyznaniowo na przykład na kresach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej, ale nasza wiedza ogranicza się do głównie do lat panowania Stanisława Augusta³⁹ i nie wiemy, na ile włączenie tych ziem w skład Austrii i Rosji wpłynęło w następnych latach na powstawanie, trwanie i rozpad tamtejszych rodzin, którym przyszło żyć i pracować w państwach odmiennych ustrojowo od dawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej.

Za najslabiej rozpoznaną do tej pory uznajemy bezsprzecznie problematykę postaw prokreacyjnych naszych przodków do schyłku epoki feudalizmu. Dzisiaj, kiedy ze wszystkich niemal stron rozlega się potężne wołanie o wzrost dzietności rodzin polskich, chyba nikogo nie trzeba przekonywać, jak ogromnie ważne jest poznanie tego zagadnienia w odniesieniu do przeszłości. W naszym przekonaniu rola analiz płodności ciągle jest niedoceniana w badaniach historycznych, a przecież to płodność wraz z umieralnością odpowiada za rozwój ludnościowy i społeczny naszych przodków nie tylko epoce późnofeudalnej, ale i współczesnie⁴⁰. Po ponad 40 latach prowadzenia w naszym kraju badań społeczno-demograficznych nad dawną rodziną mamy zaledwie, co podkreślam, kilka studiów podejmujących problematykę płodności w dobie staropolskiej, przy tym bardziej społeczności miejskich (Warszawa, Toruń,

³⁸ Zwracają tutaj uwagę solidne źródłowo rozprawy doktorskie powstałe na seminarium Zbigniewa Kwaśnego na Uniwersytecie Wrocławskim, opublikowane zasadniczo w postaci artykułów w serii: *Śląskie studia demograficzne*, t. 1–3, 5, red. Z. Kwaśny, Wrocław 1995–2001.

³⁹ Cenne są tutaj zwłaszcza studia Zdzisława Budzyńskiego, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVII wieku*, t. 3: *Studia z dziejów społecznych*, Przemysł–Rzeszów 2008.

⁴⁰ Podobnie M. Okólski, A. Fihel, *Demografia. Współczesne zjawiska i teorie*, Warszawa 2012, s. 79–83.

Gubin, Zielona Góra, Nowy Korczyn, Wieliczka, Kazimierz)⁴¹ niż wiejskich (Krasne, Raciborowice, Bogucice)⁴² i tylko kilka dalszych dla XIX stulecia (w tym cenne dla Poznania i Torunia)⁴³. Rezultat zatem więcej niż skromny, a przecież dzisiaj zasadniczo nie mamy problemów ani z dostępem do ksiąg metrykalnych przechowywanych w archiwach kościelnych i państwowych, ani z przetwarzaniem ich treści z użyciem komputerów osobistych. Co więcej, wprowadzenie do pamięci laptopów nawet kilkunastu czy kilkudziesięciu tysięcy metryk czy aktów stanu cywilnego, a następnie poddanie ich przetwarzaniu statystycznemu, w chwili obecnej, kiedy dysponujemy specjalistycznym oprogramowaniem, nie jest bardzo praco- i czasochłonne. Trzeba tylko chcieć dostrzec, poprzez dane liczbowe (od poczęć przedślubnych, poprzez długość przerw międzyporodowych, wpływu na ich długość śmierci poprzedniego dziecka w niemowlęctwie, wiek matki w chwili urodzenia kolejnych dzieci, z ostatnim włącznie, aż po całkowitą liczbę urodzonego potomstwa) wartość potencjału badawczego w odkrywaniu postaw i zachowań prokreacyjnych naszych przodków, a jest on naprawdę duży. Co więcej, kilkuwioskowe

⁴¹ Zob. C. Kukło, *Rodzina*; K. Mikulski, *Kondycja demograficzna rodziny mieszczańskiej w Toruniu w XVI–XVIII wieku (na przykładzie genealogii Neisserów)*, w: *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, red. Z.H. Nowak, A. Radzimiński, Toruń 1998, s. 114–142; H. Kurowska, op. cit.; J. Skierska, op. cit.; K. Kołodziejczyk, *Rodzina w parafii Nowy Korczyn w drugiej połowie XVIII wieku na podstawie ksiąg metrykalnych*, cz. 1, PDP 38, 2016, 3, s. 55–78; cz. 2, PDP 39, 2017, s. 65–95; idem, „Ludność chrześcijańskiego Kazimierza pod Krakowem w XVIII wieku. Studium społeczno-demograficzne”, Kraków 2021 (mps pracy doktorskiej w IHiA UP im. KEN w Krakowie); J. Pieczara, „Ludność miasta Wieliczki w latach 1591–1788. Studium historyczno-demograficzne górniczego miasta”, Kraków 2022 (mps pracy doktorskiej w IHiA UP im. KEN w Krakowie).

⁴² Por. S. Rejman, op. cit.; M. Wyżga, op. cit.; J. Siebel, *Ludność parafii bogucickiej (województwo śląskie) w latach 1738–1860*, Katowice 2012; K. Górna, *Narodziny, śluby i zgony na Górnym Śląsku*, w: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 33–42. Do tej pory nie ukazały się drukiem interesujące, sądząc z treści pierwszych artykułów, badania Krystyny Górnej poświęcone statystyce demograficzno-historycznej rodzin w miejsko-wiejskiej społeczności parafii krapkowickiej w XVIII w., powstałe z zastosowaniem metody rekonstrukcji rodzin, sygnalizowane przeszło 20 lat temu (sic!) przez oficynę Wydawnictwo Historyczne jako tom 59. „Badań z Dziedzin Społecznych i Gospodarczych” (miały się ukazać pt. *Ludność parafii krapkowickiej w latach 1682–1800. Zagadnienia demograficzne społeczności miejsko-wiejskiej na Górnym Śląsku*). O innych polskich pracach zob. C. Kukło, *O potrzebie intensyfikacji badań nad strukturami demograficznymi rodzin na ziemiach polskich do początku XX wieku*, PDP 37, 2015, 1, s. 7–36.

⁴³ K. Makowski, op. cit.; A. Zielińska, op. cit. Szersze omówienie kształtowania się dietności w śląskich społecznościach lokalnych katolickich i ewangelickich daje Krystyna Górna, *Rodzina na Górnym i Dolnym Śląsku w XVIII–XIX wieku. Kontynuacje i zmiany demograficzne*, PDP 26, 2005, s. 47–60.

społeczności parafialne w Polsce centralnej, a nawet te większe, rozleglejsze na Litwie czy Ukrainie, pozwalają na zbadanie skłonności rozrodczej par małżeńskich w zróżnicowaniu społeczno-zawodowym, nie tylko jednego pokolenia, co przeważa w dotychczasowych ujęciach, ale kolejnych następujących po sobie generacji. Bez przeprowadzenia tego typu studiów, w daleko szerszym przede wszystkim społecznym i terytorialnym zakresie, do tego w dłuższej perspektywie czasowej, która objęłaby obserwacją nie jedno, ale dwa, a nawet trzy pokolenia rodzin, nasza wiedza o postawach i zachowaniach prokreacyjnych pozostanie nadal bardzo skromna. W naszym przekonaniu, ze wszech miar interesującym polem badawczym z rezultatami prawdopodobnie na miarę jednego z najbardziej cenionych w nauce światowej w tym zakresie, tj. studium dotyczącego mieszkańców stolicy Normandii Rouen w XVII–XVIII w.⁴⁴, mogą być zarówno wielkomiejski Gdańsk, Lwów, Wilno, jak i mniejszy Kraków. Wszystkie one we wczesnej dobie nowożytnej charakteryzowały się dającą się uchwycić dyferencją tak społeczną, materialną, jak i prawną, a na dodatek mają dobrze zachowaną dla takich badań podstawę źródłową w postaci metryk kościelnych, nie mówiąc już o bogatych źródłach proveniencji miejskiej⁴⁵. Komparatystyka rezultatów takich badań mogłaby zdecydowanie lepiej odpowiedzieć na pytanie o wpływ czynnika wyznaniowo-kulturowego na postawy prokreacyjne i zachowania seksualne, a nawet szerzej na konstytuowanie się nowej komórki rodzinnej w warunkach społeczności miejskich, zróżnicowanych wyznaniowo i etnicznie na ziemiach polskich, który można dostrzec w świetle ostatnich szkiców⁴⁶. Problematyka ta w historiografii zachodniej doczekała się już sporych rozmiarów literatury⁴⁷.

⁴⁴ Dla miasta liczącego 85 tys. mieszkańców w 1800 r. Jean-Pierre Bardet zrekonstruował na podstawie ponad 250 tys. metryk losy demograficzne aż 15 tys. rodzin żyjących w XVII–XVIII w., w tym 5889 rodzin tzw. kompletnych, najbardziej przydatnych w poznawaniu postaw prokreacyjnych małżonków, idem, op. cit., s. 14.

⁴⁵ O stanie zachowania ksiąg metrykalnych i stanu cywilnego w archiwach państwowych zob. dla Gdańska: S. Kościelak, *Katolicka społeczność Gdańska w świetle ksiąg metrykalnych z drugiej połowy XVIII wieku. Nowe spojrzenie na przemiany demograficzne w wielowyznaniowym, protestanckim ośrodku*, PDP 40, 2018, s. 83–90 oraz *Księgi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce. Informator*, oprac. A. Laszuk, Warszawa 2000, s. 889–89; Lwowa: *Księgi metrykalne*, s. 212; Wilna: *Przewodnik po zbiorach rękopisów w Wilnie*, oprac. M. Kocójowa, Kraków 1993, s. 213–237; Krakowa: K. Mik, *Ruch naturalny i rozwój zaludnienia Krakowa w drugiej połowie XVIII w.*, PDP 2, 1969, s. 120–128; *Księgi metrykalne*, s. 175–176.

⁴⁶ Por. C. Kuklo, *Czy reformacja wpłynęła na struktury demograficzne rodziny i jej funkcjonowanie w epoce staropolskiej?*, „Czasy Nowożytne” 31, 2018, s. 55–71.

⁴⁷ Z ważniejszych można wskazać: A. Perrenoud, *Malthusianisme et protestantisme. Un modèle démographique wébérien*, „Annales ESC” 29, 1974, 4, s. 975–988; J.F. Harrington,

Koncentrując uwagę na potomstwie urodzonym w legalnie zawartych związkach małżeńskich, nie wolno nam zapominać o dzieciach nieślubnych. Poza skalą zjawiska, mniejszą w środowisku wiejskim (3–5 proc.) i zdecydowanie większą w miejskim (nawet 10–15 proc.), wiemy trochę więcej o kondycji społecznej i materialnej matek takich dzieci. Wśród nich przeważały kobiety rekrutujące się z niższych warstw społecznych, zatrudnione często w charakterze służby domowej, choć nie brakowało i szlachcianek. Zdecydowanie mniej wiemy o dalszych losach matek dzieci nieślubnych i samych bastardów, podobnie o stosunku do nich zarówno najbliższych, jak i lokalnych społeczności. Całkiem niedawno Tomasz Wiślicz udowodnił istnienie na wsi w XVII–XVIII w. odmiennych standardów w utrzymywaniu kontaktów seksualnych przedmałżeńskich i pozamałżeńskich. W okresie staropolskim seks przedmałżeński wśród ludzi młodych był społecznie akceptowany przez gromadę, przy jednoczesnym silnym potępieniu tych, którzy angażowali się w związki pozamałżeńskie⁴⁸. Z całą pewnością problem potomstwa nieślubnego i podrzutek, których w dużych miastach polskich do połowy XIX w. porzucano wcale nie tak mało⁴⁹, zasługuje na głębsze poznanie⁵⁰.

Reordering Marriage and Society in Reformation Germany, Cambridge 1995; K. McQuillan, *Culture, Religion, and Demographic Behaviour. Catholics and Lutherans in Alsace, 1750–1870*, Liverpool 1999; *Religion and the Decline of Fertility in Western World*, red. R. Derosas, F. van Poppel, Dordrecht 2006; E.L. Lehrer, *Religion, Economics, and Demography. The Effects of Religion on Education, Work, and the Family*, London 2009, choć ta ostatnia praca dotyczy już współczesnego społeczeństwa USA.

⁴⁸ T. Wiślicz, op. cit.

⁴⁹ W drugiej połowie XVIII w. tylko do szpitala Dzieciątka Jezus w Warszawie trafiało przeciętnie od 400 do 800 porzuconych dzieci rocznie, a w krakowskim szpitalu Św. Ducha w latach 1762–1788 ochrzczono 883 podrzutek. Zob. interesujące studium Mariana Surdackiego o dzieciach porzuconych, tyle że w „wiecznym mieście” (od 700 do 1400 rocznie w XVII–XIX w.), *Dzieci porzucone w Szpitalu Świętego Ducha w Rzymie w XVIII wieku*, Lublin 1998; idem, *Dzieci porzucone w społeczeństwach dawnej Europy i Polski, w: Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce, cz. 1: Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa 2002, s. 169–185. Z nowszej literatury zob. *Noms et destins des Sans Famille*, red. J.-P. Bardet, G. Brunet, Paris 2007; *Enfants perdus, enfants trouvés. Dire l'abandon en Europe du XVIe–XVIIIe siècles*, red. F. Magnot-Ogilvy, J. Valls-Russel, Paris 2015.

⁵⁰ O potomstwie nieślubnym por. *Bastardy and its Comparative History. Studies in the History of Illegitimacy and Marital Nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica and Japan*, red. P. Laslett, K. Oosterveen, R.M. Smith, London 1980; M. Mitterauer, *Ledige Mütter. Zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*, München 1983, którego zdaniem trudno mówić o zależności między skalą potomstwa nieślubnego a wyznaniem w społecznościach chrześcijańskich, s. 33; por. też *Illegitimacy in Britain, 1700–1920*, red. A. Levene, T. Nutt, S. Williams, Basingstoke 2005; M. Gerber, *Bastards. Politics, Family, and Law in Early Modern France*, Oxford 2012.

Życie codzienne pary małżeńskiej i jej dzieci toczyło się na ogół w przestrzeni tworzonego przez nich gospodarstwa domowego, w którym, całkiem nierzadko, można było spotkać dziadków, innych krewnych i powinowatych, nie mówiąc o służbie domowej. W warunkach kruchości życia ludzkiego współmieszkanie wzbudzało spore reakcje emocjonalne i budowało zazwyczaj silną solidarność wszystkich domowników, ukierunkowaną na zapewnienie pomyślności całej wspólnoty domowej. Stąd od samego początku badań historycy interesowali się cechami form rodzinnych i skalą ich natężenia w Europie przedprzemysłowej, kładąc nacisk przede wszystkim na strukturę i wielkość gospodarstw domowych, okoliczności przejmowania przez młodsze pokolenie kierownictwa gospodarstwem, włącznie z mechanizmami dziedziczenia, miejsce i rolę w nim dzieci, także starych rodziców, krewnych czy służących. Jednocześnie starano się śledzić ludzkie zachowania i wybory, jak chociażby te dotyczące wieku opuszczania domu rodzinnego, co pociągało za sobą zmianę pozycji jednostek zamieszkałych pod jednym dachem. Badania nad dawnymi formami rodzinnymi i ich regionalizacją w Europie wywołały żywą międzynarodową dyskusję i doprowadziły do włączenia w zakres zainteresowań także społeczeństwa Azji i obu Ameryk⁵¹. Narastający, wręcz lawinowy, dorobek studiów nad najszerzej rozumianą kompozycją gospodarstw domowych zdominował światowe badania nad historią rodziny, spychając niejako na drugi plan dotychczasowy nurt ukierunkowany na rozpatrywanie postaw prokreacyjnych społeczeństwa preindustrialnego⁵². Dodajmy jednakże, że owa zmiana w kierunkach badań demograficzno-historycznych dokonała się dopiero — co podkreślamy — po dokładniejszym poznaniu rozmiarów płodności w populacjach przeszłości, jak miało to miejsce przede wszystkim we Francji, ale także i u naszych południowych sąsiadów⁵³.

⁵¹ Od 1994 r. trwają badania zainicjowane przez Akirę Hayamiego w ramach „EurAsian Project on Population and Family History” finansowane przez japońskie Ministerstwo Edukacji, Nauki i Sportu, których wynikiem są m.in. opracowania: *The Stem Family in Eurasian Perspective. Revisiting House Societies, 17th–20th centuries*, red. A. Fauve-Chamoux, E. Ochiai, Bern 2009; *Similarity in Difference. Marriage in Europa and Asia, 1700–1900*, red. Ch. Lundh, S. Kurosu [i in.], Cambridge 2015.

⁵² Z ogromnych rozmiarów literatury tylko z ostatnich lat można wskazać na prace: *The Road to Independence. Leaving Home in Western and Eastern Societies, 16th–20th Centuries*, red. F. van Poppel, M. Oris, J. Lee, Bern 2004; *The Transmission of Well-Being. Gendered Marriage Strategies and Inheritance Systems in Europe (17th–20th Centuries)*, red. M. Durães [i in.], Bern 2009; *Inheritance Practices; Social Networks, Political Institutions, and Rural Societies*, red. G. Fertig, Turnhout 2015; *The History of Families and Households*.

⁵³ Podsumowanie wieloletnich prac historyków francuskich stanowi potężne czterotomowe dzieło: *Histoire de la population française*, t. 1–4, red. J. Dupâquier [i in.],

Inaczej było w Anglii, gdzie za sprawą powstałego w Cambridge w 1964 r. Zespołu Historii Zaludnienia i Struktur Społecznych badania nad rozmiarami płodności i grupami rodzinnymi prowadzone były niemal jednocześnie. Poznaniu postaw prokreacyjnych par angielskich patronował Edward Anthony Wrigley⁵⁴, który trzydzieści lat później, wraz ze współpracownikami, podsumował w obszernym studium problematykę płodności małżeńskiej na Wyspach Brytyjskich, w braudelowskim długim trwaniu aż czterech stuleci⁵⁵. Z kolei wielkością i strukturą gospodarstwa domowego zainteresował się od początku Laslett⁵⁶, gorący orędownik i propagator umiędzynarodowienia podjętej przez niego problematyki badawczej⁵⁷.

O ile w zakresie poznania zachowań reprodukcyjnych i płodności dawnej rodziny chłopskiej na ziemiach polskich w dobie późnofeudalnej pozostaje jeszcze wiele do zrobienia, to w zakresie znajomości struktury i kompozycji chłopskich gospodarstw domowych poczyniliśmy wyraźny postęp. Wiele trafnych i ważnych spostrzeżeń na ten temat przyniosła książka Michała Kopczyńskiego poświęcona najmniejszej komórce społecznej na wsi kujawskiej⁵⁸. Obok królującej w badaniach zachodnich typologii Lasletta autor zastosował także nowe techniki analiz, między innymi cykl rozwojowy rodziny (*life-cycle approach*), cykl życiowy jednostki i, co istotne, spojrzął na rodzinę chłopską przez pryzmat pozycji społeczno-ekonomicznej gospodarza. Równie ważnym osiągnięciem było studium Mikołaja Szoltyska, powstałe w Instytucie Badań Demograficznych Maxa Plancka w Rostocku, oparte na szczegółowych analizach aż 979 społeczności wiejskich i blisko 27 tys. gospodarstw domowych z terenów Korony, Górnego i Dolnego Śląska, Litwy i Ukrainy z końca XVIII w.⁵⁹ Oprócz rewizji dotychczasowych modeli mających występować w Europie

Paris 1988; czeskich ujętych w syntetycznej formie: L. Dokoupil, L. Fialová, E. Maur, L. Nesládková, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999 oraz L. Nesládková, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Praha 2003.

⁵⁴ E.A. Wrigley, *Family Limitation in Pre-Industrial England*, „The Economic History Review” 19, 1966, 1, s. 82–109.

⁵⁵ E.A. Wrigley, R.S. Davies, J.E. Oeppen, R.S. Schofield, *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*, Cambridge 1997.

⁵⁶ P. Laslett, *Size and Structure of the Household in England over Three Centuries*, „Population Studies” 23, 1969, 2, s. 109–223.

⁵⁷ Wyniki i posumowanie badań międzynarodowych nad gospodarstwem domowym do początku lat osiemdziesiątych XX w. znajdują się w tomach współredagowanych przez P. Lasletta: *Household and Family in Past* oraz *Family Forms in Historic Europe*.

⁵⁸ M. Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską*.

⁵⁹ M. Szoltyssek, *Rethinking East-Central Europe*.

Środkowo-Wschodniej, proponowanych przez badaczy zachodnich (John Hajnal, Peter Laslett, David Reher i inni), autor podjął także dyskusję nad wpływem systemu folwarczno-pańszczyźnianego na kształtowanie się wielorodzinnego charakteru wspólnot domowych w tej części Europy. Co więcej, w szczegółowych rozważaniach nie zabrakło licznych analiz umożliwiających pełniejsze zrozumienie związków pomiędzy kompozycją wewnętrzną systemów rodzinnych z terenów dawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej i Śląska a wieloma innymi, równie istotnymi zagadnieniami, jak na przykład organizacja pracy na poziomie gospodarstwa domowego, jakość życia czy opiekuńcze funkcje rodziny, ujęte między innymi przez pozycję ludzi starych we wspólnotach domowych i wzorcach ich współmieszkania. Cenne ustalenia Szołtyska wymagają bezwzględnie kontynuacji dla innych ziem polskich z tego okresu, a także przekroczenia cezury końca XVIII stulecia. Z całą pewnością duże perspektywy badawcze w skali ziem Polski przedrozbiorowej daje możliwość zdecydowanie większej niż do tej pory eksploracji spisów wiernych sporządzonych przez parafie rzymskokatolickie i unickie z pierwszej połowy XIX w.⁶⁰ Pierwsze próby ich wykorzystania z terenów Podlasia, Wołynia i Podola, podjęte w kierowanym przez nas Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu w Białymstoku, zdają się zapowiadać wartościowe rezultaty w kategoriach modeli organizacji życia rodzinnego na kilka lat przed uwłaszczeniem chłopów w Rosji i Królestwie Polskim, co istotne, także w stratyfikacji społecznej i wyznaniowej, z uwzględnieniem dynamiki życia rodzinnego czy relacji międzypokoleniowych⁶¹.

⁶⁰ Szerzej na ten temat zob. C. Kukło, *Kościelne spisy wiernych jako źródło do badań nad modernizacją społeczeństwa polskiego w XIX wieku*, w: *Historia, ludzie i miejsca. Księga pamiątkowa Profesora Henryka Gapskiego*, red. R. Kozyski, Lublin 2019, s. 409–417.

⁶¹ Por. C. Kukło, *Wielkość i struktura chłopskiego gospodarstwa domowego w zachodniej części guberni grodzieńskiej w 1843 r.*, w: *Chłopi na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej do czasów uwłaszczenia*, red. D. Michaluk, Warszawa 2019, s. 315–338; idem, *Did the Abolition of Serfdom Affect the Life Cycle of Peasants in the Western Part of the Grodno Governorate in the 19th and Early 20th centuries?*, PDP 42, 2020, s. 37–73; idem, *O rodzinie drobnoszlacheckiej i jej gospodarstwie domowym na Podlasiu w końcu I połowy XIX wieku*, w: *Od tradycji do nowatorstwa. Studia nad nazwami własnymi*, red. E. Bogdanowicz, J. Chomko, A. Romanik, Białystok 2021, s. 299–319; C. Kukło, P. Guzowski, R. Ponią, *The Influence of Emancipation Reforms on the Polish Countryside Family in Western Provinces of the Russian Empire in the Second Half of the 19th Century*, „The History of the Family” 27, 2022, 1, s. 181–199; P. Guzowski, R. Ponią, *Parowie i niewolnicy? Demografia oraz gospodarstwo domowe szlachty i chłopów na Wołyniu w przededniu uwłaszczenia*, w: *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. P. Łozowski, R. Ponią, Białystok 2022, s. 541–550.

Znacznie mniej wiemy, co jest zarazem pilnym postulatem badawczym na najbliższe lata, o jakości życia jednostek, opiekuńczości czy kompozycji siły roboczej w miejskich wspólnotach mieszkalnych na ziemiach polskich w epoce przedprzemysłowej. Ciągłe słabo jest rozpoznane zagadnienie występowania służby domowej, jednego z najważniejszych i charakterystycznych elementów europejskiego społeczeństwa przedprzemysłowego⁶². Do tej pory poznaliśmy jedynie wielkość i strukturę gospodarstw domowych kierowanych przez kobiety, oszacowaliśmy również ich izolację rodzinną i społeczną w Warszawie i Krakowie oraz w paru innych mniejszych miastach Korony⁶³. Niedosyt budzi pomijanie problematyki wspólnot rodzinnych, wzorców współmieszkania, wspierających i opiekuńczych funkcji rodziny w licznie pojawiających się ostatnimi laty monografiach miast i miasteczek doby porozbiorowej⁶⁴. To samo można odnieść do społeczności szlacheckiej, w przypadku której trudno mówić, tak jak przy gromadzie wiejskiej, o szczupłości źródeł. Nie tylko warto, ale i trzeba daleko szerzej poznać relacje międzypokoleniowe w stanie uprzywilejowanym, który jak żaden inny w dobie późnofeudalnej przywiązywał szczególną wagę do wspólnoty heraldycznej, co mogło na przykład znajdować wyraz w większym niż w innych grupach społecznych udziale rodzin poszerzonych o krewnych i powinowatych⁶⁵.

Osobnym ważnym problemem badawczym, praktycznie nierozpoznanym szerzej do tej pory, pozostaje funkcjonowanie na ziemiach polskich rodziny przybranej (ang. *stepfamilies*, *blended families*), na co ostatnio

⁶² *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*, red. A. Fauve-Chamoux, L. Fialová, Praha 1997. Z polskich prac niezastąpione pozostaje studium Radosława Poniata, *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 204.

⁶³ C. Kukło, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998; idem, *Les femmes seules chefs de famille dans la société urbaine à la fin de l'Ancienne Pologne*, w: *La femme dans la société médiévale et moderne*, red. P. Mane [i in.], Varsovie 2005, s. 211–235; P. Miodunka, *Wielkość rodziny i gospodarstwa domowego w miastach południowej Małopolski w XVII i XVIII wieku*, PDP 37, 2015, 2, s. 129–147.

⁶⁴ Do tej pory ukazały się zaledwie dwa artykuły z wykorzystaniem najnowszych metod badań wspólnot domowych: M. Szukała, *Piasieczno w połowie XIX wieku — struktury gospodarstw domowych i ruchliwość społeczna mieszkańców*, PH 103, 2012, 4, s. 887–898; J. Schmidt, *Wielkość i struktura gospodarstw domowych w Siemiatyczach w 1807 roku*, PDP 39, 2017, s. 141–166.

⁶⁵ Na temat systemów rodzinnych szlachty zob. M. Kopczyński, *Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII i XVIII wieku*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego*, cz. 1, s. 81–95; P. Guzowski, op. cit., s. 165–193.

zwrócili uwagę Marzena Liedke i Piotr Guzowski⁶⁶. W literaturze przyjęło się określać takim mianem rodziny powstałe w wyniku kolejnego mariażu osoby owdowiałej posiadającej dzieci z nowym partnerem, który także mógł posiadać niepełnoletnie potomstwo. Skala zjawiska, co wiemy w świetle procesu rozpadu pierwszych małżeństw z powodu śmierci jednego z małżonków (także rozwodów w elicie szlacheckiej) była znaczna, bowiem rodziny przybrane mogły stanowić w epoce późnofeudalnej nawet jedną trzecią wszystkich. Przy niskiej dzietności szlacheckich par małżeńskich ponowne związki, zwłaszcza drugie małżeństwa, mogły być skutecznym narzędziem przedłużenia prokreacji i szansą na zapewnienie męskiego potomka. Rzecz jasna, że takich rodzin zastępczych nie brakowało ani wśród chłopów, ani w społecznościach miejskich. Warto podjąć nad nimi dogłębsze studia, z uwzględnieniem na przykład wpływu osieroconego potomstwa i wieku osoby owdowiałej na skłonność do ponownego ożenku lub zamążpójścia. Z badań nad rodziną warszawską czasów saskich i stanisławowskich wynika, że na ogół posiadanie większej liczby osieroconych dzieci nie było czynnikiem ułatwiającym szybkie znalezienie nowego partnera lub partnerki, choć nie brakowało powtórnych małżeństw, w których jedna ze stron posiadała nawet pięcioro–sześcioro potomków⁶⁷.

W badaniach na strukturą gospodarstwa domowego na ziemiach polskich w epoce preindustrialnej nie powinno zabraknąć szerszego niż do tej pory spojrzenia na dość licznie występującą w niektórych regionach w domostwach wiejskich i miejskich grupę komorników, zarówno tych pojedynczych, jak i tworzących rodziny. Udział tych drugich w aktywności produkcyjnej gospodarstwa gospodarza i relacji psychospołecznych między obu rodzinami, z ich skutkami łącznie, pozostaje do ustalenia.

Mocno podkreślając ciągle niedostateczne rozpoznanie struktur demograficznych dawnej rodziny na ziemiach polskich, nie lekceważymy bynajmniej potrzeby dalszych intensywnych badań dotyczących stosunków wewnętrznych zachodzących w tej najmniejszej komórce społecznej, podobnie jak i jej relacji zewnętrznych, z przedstawicielami

⁶⁶ M. Liedke, *Magnacka rodzina przybrana. Ramy prawne powstawania i funkcjonowania*, w: *Jednostka, rodzina*, s. 329–340, z informacją o stanie badań w historiografii zachodnioeuropejskiej; M. Liedke, P. Guzowski, *Magnate and Noble Stepfamilies in the Polish-Lithuanian Commonwealth Sixteenth to the Eighteenth Centuries*, w: *Remarriage and Stepfamilies in East Central Europe, 1600–1900*, red. G. Erdélyi, A.P. Szabó, London 2023, s. 71–104.

⁶⁷ W grupie stołecznych wdowców bezdzietnych i posiadających do trojga dzieci zawierający ponowne małżeństwa stanowili 59 proc. w stosunku do 36 proc. mających od czworga do sześciorga dzieci; wśród wdów wychodzących ponownie za mąż odpowiednio: 45 i 32 proc., obliczenia na podstawie C. Kukło, *Rodzina*, s. 183, tabl. 30.

społeczności lokalnych. Każde współmieszkanie grupy osób może przebiegać w harmonii i solidarnym współdziałaniu na rzecz zapewnienia ciągłości gospodarstwa domowego, może też prowadzić do napięć i konfliktów na przykład w rodzinie zastępczej między ojczymem i macochą a pasierbami czy między samym przybranym rodzeństwem. Tym bardziej że rodzina nie stanowiła jakiegoś jednego trwałego modelu, ale jej wielkość i struktura zmieniały się w czasie całego jej funkcjonowania, chociażby w zależności od płci i wieku głowy gospodarstwa domowego czy opuszczania domu rodzinnego przez młodsze pokolenie.

Ostatnimi laty wiemy zdecydowanie więcej o pożyciu małżeńskim nie tylko w łonie elity magnackiej, ale także w rodzinach szlacheckich, mieszczańskich i trochę mniej w stadłach chłopskich⁶⁸. Obok par małżeńskich żyjących na ogół zgodnie z wymaganiami Dekalogu były rodziny, w których dochodziło do silnych konfliktów między małżonkami, rodzicami a dziećmi, gospodarzami a innym domownikami jak dziadkowie czy służbą domową. Przemoc rodzinna dopiero od niedawna stała się przedmiotem zainteresowań historyków, a jej rozmiary i formy nie są najłatwiejsze do uchwycenia źródłowo, gdyż zazwyczaj dokonywała się w domowym zaciszu. Miała ona różne oblicza, od przemocy fizycznej, psychicznej po przemoc seksualną. Przed oblicze ówczesnego wymiaru sprawiedliwości trafiały częściej te najcięższe przestępstwa, przede wszystkim zabójstwa dorosłych i dzieci czy wieloletniego fizycznego znęcania się nad domownikami, rzadziej zaś wypadki okazjonalnych pobić czy przemocy psychicznej. Ponieważ sprawcami przemocy domowej były osoby najbliższe, co samo w sobie było szokujące, ofiary – a najczęściej były nimi kobiety – musiały mieć odwagę, żeby wnieść skargę, przyznając się tym samym publicznie do problemów w pożyciu małżeńskim i rodzinnym, co na pewno nie było sprawą łatwą.

Do tej pory w rodzimej historiografii zadowalano się bardziej społecznym uwarunkowaniem przestępczości (pomijam tutaj studia historyków prawa nad wymiarem sprawiedliwości) jak środowiska kryminogenne, płaszczyzny konfliktów czy kierunki penalizacji⁶⁹ niż przemocą

⁶⁸ Zob. W. Rusiński, *Życie codzienne w Kaliszu w dobie Oświecenia*, Poznań 1988, s. 296–337; M. Surdacki, *Rodzina i jej problem w Urzędowie w czasach staropolskich*, w: *Społeczeństwo a rodzina*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, Warszawa 2011 (Społeczeństwo Staropolskie. Seria Nowa, t. 3), s. 227–244 oraz zrekonstruowane trzy historie związków pozamałżeńskich w środowisku chłopskim przez T. Wiślicza, op. cit., s. 224–235.

⁶⁹ Zob. M. Kamler, *Świat przestępczy w Polsce XVI i XVII stulecia*, Warszawa 1991; idem, *Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich)*, Warszawa 2010; D. Kaczor, *Przestępczość kryminalna i wymiar sprawiedliwości w Gdańsku w XVI-XVIII wieku*, Gdańsk 2005.

w stosunkach interpersonalnych⁷⁰. Najczęściej jednak rozważania na temat przestępstw rodzinnych ograniczały się do morderstw, podobnie jak i przemoc domową wskazywano w staraniach o separację czy orzeczenie nieważności małżeństwa⁷¹. Cenny dla dalszych badań porównawczych pozostaje zbiór studiów zredagowany przez krakowskich historyków z Uniwersytetu Pedagogicznego (obecnie Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej), w którym nie zabrakło spojrzenia na przemoc domową w różnych środowiskach społecznych jako element współżycia w grupie czy też jako środek dyscyplinujący członków wspólnoty domowej⁷².

Całkiem nowego spojrzenia doczekały się przestępstwa rodzinne występujące w środowisku chłopów gospodarujących na Mierzei Wiślanej w początkach doby nowożytnej⁷³. Młoda historyczka Jaśmina Korczak-Siedlecka zrekonstruowała tamtejszą przemoc, uznając honor (podobnie jak w kulturze szlacheckiej) jako wartość nadrzędną w życiu codziennym badanej wiejskiej społeczności luterańskiej⁷⁴. Z wielu interesujących konstatacji warto zwrócić uwagę na podkreślenie nie tyle nawet przemocy fizycznej, co przemocy werbalnej, raniącej honor drugiej osoby (męża/żony, syna/córki, ojca/matki, brata/siostry etc.) i powodującej zarazem szkody społeczne, materialne i psychiczne⁷⁵. Nasuwa się pytanie, na ile pogorszenie sytuacji ekonomiczno-społecznej miast

⁷⁰ Celnym przykładem takich studiów, zachowujących swoją wartość naukową, pozostaje artykuł Andrzeja Karpińskiego, *Wbrew prawu i moralności. Dziecko jako ofiara przemocy, agresji i deprawacji w miastach polskich w XVI-XVIII wieku*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego*, cz. 1, s. 243–266. Jest on także autorem wielu opracowań dotyczących przestępczości kobiecej.

⁷¹ I. Kulesza-Woroniecka, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI-XVIII wieku*, Poznań–Wrocław 2002, a także oparty na solidnej kwerendzie artykuł Edyty Bezzubik, *Konflikty małżeńskie w Polsce nowożytnej — na podstawie akt separacji i rozwiązań małżeństw z oficjalatów krakowskiego, poznańskiego i wrocławskiego z lat 1597–1697*, „Genealogia” 17, 2005, s. 7–74; A. Penkała, *Przeciw prawu, tradycji i obyczajowi. Sprawy procesowe szlacheckich małżeństw w księgach sądów grodzkich z terenu województwa krakowskiego w czasach saskich*, Kraków 2017.

⁷² *W kręgu rodziny epok dawnych. Przemoc*.

⁷³ J. Korczak-Siedlecka, *Przemoc i honor w życiu społecznym wsi na Mierzei Wiślanej w XVI-XVII wieku*, Toruń 2021.

⁷⁴ Na honor jako kamień węgielny relacji towarzyskich, a zarazem kluczowy czynnik w przypadku przestępstw rodzinnych wskazują m.in. R. Barahona, *Sex Crimes, Honour, and the Law in Early Modern Spain. Vizcaya 1528–1735*, Toronto–Buffalo–London 2003; M. Nassiet, *La Violence, une histoire sociale. France, XVIe–XVIIIe siècle*, Champ Vallon 2011.

⁷⁵ J. Korczak-Siedlecka, op. cit., s. 53–129, włącznie z oskarżeniem o czarostwo. Na brak zainteresowania polskich badaczy problematyką procesów o czary zwrócił uwagę Jacek Wijaczka, *Historiografia polska epoki wczesnonowożytnej po 1989 roku. Próba oceny*, „Historyka” 47, 2017, s. 49.

i miasteczek po wojnach połowy XVII w., podobnie jak i zwiększające się spożycie alkoholu wśród chłopów, mogły mieć wpływ na przestępczość rodzinną. O ile trochę więcej wiemy o kwestiach dzieciobójstwa, o tyle zjawisko samobójstw czy takich form wewnątrzrodzinnej przestępczości seksualnej jak kazirodztwo i cudzołóstwo jest prawie nierozpoznane. Niezbyt szeroka lista opublikowanych w kraju w ostatnich dwudziestu latach prac z poważnym udziałem problematyki przestępczości domowej zobowiązuje do jak najszybszego nadrobienia zaległości, tym bardziej że całość zachowanego materiału w archiwach państwowych i kościelnych jest dobrze zinwentaryzowana.

Ostatnie badania i coraz szersze zainteresowanie (nie bez udziału badaczy historii wychowania) opiekuńczą funkcją rodziny, bardziej nad potomstwem niż starszym pokoleniem, dobrze wydobyły na światło dzienne rolę rodzicielską w opiece nad najmłodszymi, mocno podkreślaną w literaturze normatywnej epoki. Wiemy zatem zdecydowanie więcej niż dwie lub trzy dekady temu o szeroko ujmowanej problematyce przychodzenia na świat dzieci w dawnej rodzinie, w tym na przykład o społecznych zachowaniach w stosunku do kobiet brzemiennych, trosce o ich prawidłowe odżywianie, okolicznościach i warunkach odbywania porodu i połogu, pielęgnacji niemowlęcia, jego karmienia, także zabawach i zabawkach, wychowaniu dzieci młodszych i starszych, domowej edukacji, a także stosunku do nich rodziców i najbliższych⁷⁶.

⁷⁶ Por. D. Żołądz-Strzelczyk, *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2002; D. Żołądz-Strzelczyk, K. Kabacińska-Luczak, *Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2012; dla XIX w. cenna monografia A. Bołdyrew, *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795-1918*, Warszawa 2008; a także prace w zbiorach studiów: *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1; cz. 2: *Stulecie XIX i XX*, red. E. Mazur, Warszawa 2003; *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie*, t. 2: *Dzieje nowożytne*, red. K. Jakubiak, W. Jamrożek, Bydgoszcz 2002; *Wśród córek eskulapa. Szkice z dziejów medycyny i higieny w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, red. A. Karpiński, Warszawa 2009; *W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo; Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 5: „Świat dziecka”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2016; *Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków*, red. A. Obara-Pawłowska, M. Kołacz-Chmiel, Lublin 2016. O położnictwie zob. W. Kocela, *Trudna sztuka babienia. Kultura medyczna Polski II połowy XVIII wieku*, Warszawa 2020; M. Stawiak-Ososińska, *Sztuka położnicza dla kobiet. Kształcenie akuszerki na ziemiach polskich w dobie niewoli narodowej (1773-1914)*, Warszawa 2019. Ponadto wspomniana problematyka stosunku do dziecka i dzieciństwa czy problemu relacji między rodzicami a dziećmi pojawia się w mniejszym i większym stopniu w monografiach i działach zbiorowych poświęconych kobietom (M. Kołacz-Chmiel, *Mulier honesta et laboriosa. Kobieta w rodzinie chłopskiej późnośredniowiecznej Małopolski*, Lublin 2018; M. Stawiak-Ososińska, *Ponętna, uległa, akurata... Ideal i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX wieku (w świetle ówczesnych poradników)*, Kraków 2009; *Per mulierem... Kobieta w dawnej Polsce — w średniowieczu*

W porównaniu z tym bardzo ubogo wypada nasza znajomość, co jest zaskakujące, relacji między dorosłymi dziećmi zarówno wtedy, kiedy pozostają jeszcze we wspólnym rodzicielskim gospodarstwie, jak i później, po opuszczeniu domu rodzinnego. Dotychczasowa obojętność badaczy wobec dorosłego rodzeństwa, także — co podkreślamy — nieobca historiografii zachodniej⁷⁷, wynikała między innymi z patrzenia nań przez pryzmat demografii historycznej i jej zainteresowania płodnością, dzietnością czy poszukiwaniem początków procesu kontroli urodzeń⁷⁸. W najlepszym razie interesowano się spadkobiercami, ale już nie tymi, którzy zostali wykluczeni z dziedziczenia czy musieli żyć bezżenni w rodzinie swojego brata lub siostry. Nie ulegajmy złudzeniu, że dawne działy majątkowe pomiędzy rodzeństwem bez względu na środowisko społeczne przebiegały bezproblemowo. Jakaś część młodych, wychodząc z domu rodzinnego, miała poczucie niesprawiedliwości, które mogło zagościć nawet na dłużej i przełożyć się na mniejszą lub większą niechęć do przejmującego rolę czy warsztat rzemieślniczy brata czy siostry (w jej imieniu przez szwagra). Interesujące zatem może być poznanie więzów braterskich i siostrzanych nie tylko w środowisku rodzinnym (podstawowej komórce nuklearnej, jak i w szerszej, złożonej z co najmniej dwóch małżeństw), ale i społecznym. Takie wspólne dzielenie przestrzeni domowej mogło charakteryzować się bardzo różnymi postawami, od solidarności poczynając, a na konkurencji rodzinnej kończąc. Rozpoznanie wzajemnych relacji dorosłego rodzeństwa w zmieniających

i w *dobie staropolskiej*, red. K. Justyniarska-Chojak, S. Konarska-Zimnicka, Warszawa 2011) i mężczyznom (*Stereotypy i wzorce męskości w różnych kulturach świata*, red. B. Płonka-Syroka, Warszawa 2008; *Mężczyzna w rodzinie i społeczeństwie. Ewolucja ról w kulturze polskiej i europejskiej*, t. 1: *Od średniowiecza do początku XX wieku*, red. K. Kabacińska, K. Ratajczak, Poznań 2010). Ciągłe jednak brakuje wzorcowej charakterystyki z wykorzystaniem aparatu historii mentalności, antropologii historycznej czy psychohistorii ojca w rodzinie na ziemiach polskich, zbliżonej chociażby do niezwykle interesującego studium nad ojcostwem w siedemnastowiecznej Anglii, por. D. Guzowska, *Ojciec purytanin. Ekspresja ojcowskich emocji w angielskich źródłach autobiograficznych epoki Stuartów*, Warszawa 2020.

⁷⁷ Por. D. Lett, *Histoire des frères et sœurs*, Paris 2004; idem, *Frères et sœurs. Histoire d'un lien*, Paris 2009 i opracowania zbiorowe: *Sibling Relations and the Transformations of European Kinship (1300–1900)*, red. C.H. Johnson, D.W. Sabeau, New York–Oxford 2011; *Frères et sœurs du Moyen Âge à nos jours / Brothers and Sisters from the Middle Ages to the Present*, red. F. Boudjaaba, Ch. Dousset, S. Mouysset, Bern 2016.

⁷⁸ Hilde Bras i Jan Kok stwierdzili wręcz: „Ogólnie rzecz biorąc, historyczne studia demograficzne oraz badania nad stratyfikacją i mobilnością społeczną mają tendencję do ignorowania różnic wewnątrzrodzinnych”, H. Bras, J. Kok, *Diverging Pathways? Sibling Differences in Marriage Timing in a Commercialized Rural Region of the Netherlands, 1860–1940*, w: *Frères et sœurs du Moyen Âge*, s. 206.

się warunkach demograficznych i ekonomicznych powinno przybliżyć nas do zrozumienia losu każdego człowieka w przeszłości. Równie ciekawie mogą wypaść obserwacje porównawcze losów braci i siostr na polu edukacji, wyborów małżeńskich czy zajmowanej pozycji zawodowej, wszak wszyscy oni z racji wieku startowali w zbliżonej sytuacji społeczno-gospodarczej. Być może jakiś wpływ (tylko jaki?) mogła tu wywierać zarówno wielkość rodzeństwa, jak i płeć oraz kolejność przyjścia na świat dzieci. W takich rozważaniach nie powinno zabraknąć zagadnienia długotrwałości wspólnego zamieszkiwania rodzeństwa, możliwego do uchwycenia w przedstatystycznych ujęciach ludności, oraz częstotliwości kontaktów pomiędzy nimi w świetle korespondencji, zapisków i dzienników⁷⁹.

Do głębszych studiów zachęca też poznanie rzeczywistej roli najbliższych krewnych, ciotek i wujków, w życiu dawnej rodziny, nierzadko częściej obecnych w domostwach ludzi bogatszych, w dworach szlacheckich, pałacach magnackich i arystokracji ziemiańskiej. Przy czym nie chodzi tylko o wspólne zamieszkanie z wujostwem, gdyż większość rodzin na ziemiach polskich w dobie przedprzemysłowej, choć w różnych rozmiarach, stanowiły rodziny nuklearne, ale również o ich obecność w bliższym i dalszym otoczeniu rodzinnym i społecznym. W naszej historiografii nie mamy do tej pory analiz, które by przybliżały choćby liczbę krewnych i powinowatych żyjących w chwili przyjścia na świat dziecka czy dwadzieścia parę lat później, kiedy decydowało się ono na zawarcie małżeństwa. Nie znamy też ich szerszego wizerunku skreślonego na podstawie dogłębszych analiz treści pamiętników, dzienników czy korespondencji, który wcale nie tak rzadko sprowadzany jest jedynie do przytaczania cytatów. Tymczasem z daleko bardziej zaawansowanych francuskich badań społeczno-demograficznych wiemy, że w przedrewolucyjnej Francji w momencie urodzin potomka żyło przeciętnie siedmiu krewnych i powinowatych, pobierający się zaś w kraju nad Loarą w wieku od 20 do 30 lat mogli liczyć na czworo żyjących wujków i ciotek, to jest na ogół więcej niż braci i siostr⁸⁰. Z trochę liczniejszą grupę krewnych na początku XIX stulecia miały do czynienia dzieci wieśniaków

⁷⁹ Nowe spojrzenie na jednostkę i rodzinę w społeczeństwie, także w ujęciu metodologicznym, na podstawie większych i mniejszych pism osobistych, zaproponowano w zbiorze studiów zredagowanych przez nestora francuskich badań demograficznych nad rodziną w przeszłości Jeana-Pierre'a Bardeta wespół z przedstawicielem młodszego pokolenia francuskiej historii społecznej François-Josephem Ruggiu, *Les écrits du for privé en France. De la fin du Moyen Âge à 1914*, red. J.-P. Bardet, F.-J. Ruggiu, Paris 2015.

⁸⁰ M. Trévisi, *Au cœur de la parenté. Oncles et tantes dans la France des Lumières*, Paris 2008, s. 50–51.

szwajcarskich w regionie Jussy, nieopodal Genewy — ponad siedmioro w chwili przyjścia na świat i ponad pięcioro w momencie zawarcia małżeństwa⁸¹. Nie znamy dokładnych o rozmiarów tej grupy w społeczeństwie na ziemiach polskich w przeszłości, ale nie sądzimy, żeby były one mocno różne od tych w monarchii Burbonów. Choć warto pamiętać, że liczba krewnych i powinowatych była zależna od wzajemnych proporcji między płodnością i umieralnością, od wieku nowożeńców oraz rozmiarów celibatu definitywnego⁸². Można zatem szerzej zastanowić się nad ich obecnością w kluczowych momentach życia siostrzeńców i siostrzenic, tak w chwili przyjścia na świat (występowanie w roli chrzestnych), jak i wtedy, kiedy młodzi decydowali się na małżeństwo (obecność w roli świadków ceremonii). Zaproszenie krewnych i powinowatych na świadków ślubu przez bądź co bądź dorosłych już siostrzeńców i siostrzenice może być świadectwem utrzymywania bardziej zażyłych niż tylko formalne więzi z wujostwem.

Niezwykle cenne dla historyka jest również poznanie roli krewnych w jeszcze jednym momencie życia siostrzeńców i siostrzenic, kiedy młodsze pokolenie stawalo w obliczu śmierci ojca lub matki czy obojga rodziców. Czy w takich trudnych, a być może nawet niespodziewanych sytuacjach aktywność krewnych koncentrowała się na kwestiach majątkowo-spadkowych? Na ile autentycznie troszczyli się o warunki życia osieroconych krewnych? Dogłębniejsze niż dotąd analizy testamentów, działów i zapisów majątkowych mogłyby przybliżyć nas do poznania zagadnienia występowania wujków i ciotek w roli darczyńców majątku ruchomego i nieruchomego na rzecz krewnych młodszego pokolenia. Zapewne jakaś część owych transferów majątkowych mogła wynikać z utrzymywania silnych więzi przyjaźni. Mogła też być namacalnym

⁸¹ A. Perrenoud, *The Coexistence of Generations and the Availability of Kin in a Rural Community at the Beginning of the Nineteenth Century*, „The History of the Family” 3, 1998, 1, s. 1–15.

⁸² Wskazują na to badania Petera Lasletta zrealizowane dla Anglii preindustrialnej w ujęciu dwóch różnych reżimów demograficznych: braku wzrostu demograficznego (1660–1710) i wzrostu demograficznego (1760–1810), P. Laslett, *La parenté en chiffres*, „Annales ESC” 43, 1988, 1, s. 5–24. Z kolei Alain Macfarlane na podstawie diariusza Ralpha Josselina, purytańskiego duchowego, ale i zapobiegliwego farmera i biznesmena, także męża i ojca, ukazał małą intensywność kontaktów rodzinnych we wczesno nowożytnej Anglii, idem, *The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology*, New York–London 1977. Obserwacja ponad 40 lat życia Josselina legła u podstaw późniejszej opinii Macfarlane’a o cechującym Anglików już od średniowiecza indywidualizmie (*The Origins of English Individualism*), a także o ich rodzinie (idem, *Marriage and Love in England. Modes of Reproduction 1300–1840*, Oxford 1987).

ekwiwalentem za sprawowaną opiekę lub inne wyświadczone przez młodsze pokolenie usługi.

Wśród krewnych mieszkańców gospodarstw domowych wiejskich i miejskich ważną grupą stanowili dziadkowie, którzy ustąpili z kierowania gospodarstwem na rzecz syna lub zięcia. Częściej pojawiali się oni w studiach poświęconych starości, w tym wzorcach współmieszkania ludzi starych⁸³. Z reguły dotyczyło to rodziców, którzy po przekazaniu kierownictwa gospodarstwem pozostawali w tej samej wspólnotie mieszkalnej. Z racji na najczęściej eksplorowane źródła (spisy ludności) i metody badawcze (typologia Lasletta) w Polsce niewiele interesowano się relacjami interpersonalnymi między osobami spokrewnionymi, w tym także dziadkami, niedzielącymi przestrzeni mieszkalnej w momencie spisu, a więc przebywającymi w innych gospodarstwach, zarówno w obrębie jednej miejscowości, jak i znajdujących się w znacznym od siebie oddaleniu⁸⁴. Spędzenie jesieni życia przez starych rodziców w rodzinie jednego z potomków wcale nie musiało być równoznaczne z mniejszym zaangażowaniem na ich rzecz pozostałych dzieci tworzących osobne, własne wspólnoty rodzinne⁸⁵. Tak więc historia dziadków, ich położenia i jakości życia na ziemiach polskich w dobie przeduwłaszczeniowej (i nie tylko), podobna chociażby do tej pióra Vincenta Gourдона⁸⁶, wciąż czeka na swego autora. Jest to tym pilniejsze, że w naszym przekonaniu pokrewieństwo było jedną z charakterystycznych cech społeczeństwa wiejskiego i miejskiego, nie tylko w okresie przed-, ale i porozbiorowym, choć z braku dokładniejszych badań trudno jest wskazywać moment, od którego relacje z krewnymi ulegają osłabieniu.

Śluby, narodziny i pogrzeby stanowiły przełomowe momenty tak w życiu rodziny, jak i jednostki. Nie ulega wątpliwości, że służyły one nie tylko umacnianiu związków pokrewieństwa i powinowactwa, ale też nawiązywaniu czy podtrzymywaniu relacji towarzyskich. Stąd we

⁸³ Zob. *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 1: *Metodologia, demografia, instytucje opieki*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc, Warszawa 2016.

⁸⁴ Z badań Barry'ego Reay'a nad społecznościami wiejskimi trzech sąsiadujących z sobą parafii w hrabstwie Kent (płd.-wsch. Anglia) wynika, że w połowie XIX w. w parafii Hernhill 60 proc. domostw było połączonych więzami pokrewieństwa z innymi domostwami, wśród których przeważały powiązania pierwszego stopnia (pomiędzy rodzicami, dziećmi i rodzeństwem), B. Reay, *Microhistories. Demography, Society and Culture in Rural England, 1800-1930*, Cambridge 1996, s. 164-165.

⁸⁵ Badania Reay'a zdają się kwestionować rozpowszechnioną opinię Davida Thomsona, że w społeczeństwie angielskim wspieranie i opieka nad osobami starszymi były obowiązkiem społecznym, a nie rodzinnym, ibidem, s. 168-171.

⁸⁶ V. Gourdon, *Histoire des grands-parents*, Paris 2001.

wszystkich grupach społecznych przywiązywano dużą wagę do wyboru świadków ślubu i rodziców chrzestnych. Co więcej, podobnie jak w przypadku wyboru współmałżonka, także studia nad doбором świadków ślubu i rodziców chrzestnych są dobrym wskaźnikiem swoistej „otwartości” społeczeństwa feudalnego, w którym dopiero od schyłku XVIII w. silniej postępuje rozpad więzi stanowych⁸⁷. W dotychczasowych badaniach tego problemu, powstałych z reguły bez większego wykorzystania informatycznego przetwarzania danych, zainteresowanie doбором społeczno-zawodowym świadków i rodziców chrzestnych ograniczano do statystycznego stwierdzenia większej lub mniejszej endogamii wśród wyodrębnionych przez autorów grup i warstw społecznych. Niekiedy brano też pod uwagę pochodzenie terytorialne świadków. W sumie zdaje się przeważać opinia o podobnej ruchliwości społecznej i terytorialnej świadków co nupturientów, która nie jest nazbyt odkrywczą, bowiem dowodzi jedynie bliskości kontaktów obu wspomnianych grup. Wydaje się, że w dalszych obserwacjach elastyczności barier społecznych ciekawsze byłoby zastanowienie się nad siłą zasięgu kontaktów na przykład rodzinnych, zawodowych lub towarzyskich.

Obecnie istnieje możliwość dokładniejszego poznania mobilności społecznej w zaproponowanym ujęciu, ale przecież nie jedynym, poprzez zastosowanie nowocześniejszych metod badawczych, jak metoda analizy sieci społecznych czy analizy relacji (*Social Network Analysis, SNA*)⁸⁸. Dla historyka-humanisty, nadal w części, jeżeli nie w większości, stroniącego w swoich badaniach od posługiwania się liczbą⁸⁹, nie jest zapewne narzędziem najłatwiejszym, zawiera bowiem w sobie elementy statystyki, socjologii i psychologii społecznej. Metoda ta jest jednak coraz szerzej aplikowana przez historyków w krajach zachodnich⁹⁰, a w Polsce

⁸⁷ Szerzej na ten temat T. Łepkowski, *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, Warszawa 1967; J. Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu*, Warszawa 1968 oraz ze wszech miar cenne opracowanie zbiorowe — *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, Wrocław 1979.

⁸⁸ Por. S. Wasserman, K. Faust, *Social Network Analysis. Methods and Applications*, Cambridge 1994 (wyd. 2. 2007); J. Scott, *Social Network Analysis. A Handbook*, London 2000.

⁸⁹ Pomimo upływu lat nadal aktualne pozostają słowa Andrzeja Wyczańskiego, że „brak umiejętności posługiwania się liczbą nie dyskwalifikuje go [historyka] wprawdzie, ale jest brakiem jednej z istotnych umiejętności badawczych”, A. Wyczański, *Historyk wobec liczby*, w: *Metody i wyniki*, s. 31.

⁹⁰ O najnowszych zastosowaniach metody analizy sieci społecznych w badaniach historycznych populacji dobrze informują zbiory artykułów: *Social Networks; The Power of Networks. Prospects of Historical Network Research*, red. F. Kerschbaumer [i in.], London–New York 2020. Jedną z ciekawszych i wartościowych z perspektywy komparatystyki

przez socjologów i ekonomistów⁹¹. Ma ona szczególną wartość także w historycznych badaniach dawnych populacji, bowiem jak mało która umożliwia badanie mniejszych i większych zbiorowości (od pojedynczej wsi, miasteczka czy parafii po wielotysięczne społeczności), odkrywając i wydobywając na plan pierwszy relacje między jednostkami, z oceną wpływu tych relacji na zachowanie jednostek, z możliwością analiz wielopoziomowych relacji społecznych. Jedną z zalet metody, obok skwantyfikowania badanych zjawisk, jest możliwość wizualizacji (mapowania) odtworzonych relacji społecznych. W polskich społeczno-demograficznych badaniach przeszłości metodę analizy sieciowej owocnie stosował do tej pory tylko Marek Jerzy Minakowski w studiach nad szeroko ujmowanymi zachowaniami społecznymi (koligacje, prestiż grup społecznych, kapitał ekonomiczno-społeczno-kulturowy) w dobie nowożytnej, do którego dołączyła Aleksandra Dul, młoda historyczka z Uniwersytetu Jagiellońskiego, charakteryzując relacje towarzyskie w społeczności chłopów podkrakowskiej parafii Iwanowice w pierwszej połowie XIX w.⁹²

Wspomnianą metodę SNA z powodzeniem można zastosować także w badaniach nad grupą rodziców chrzestnych, do wyboru których, podobnie jak świadków ślubu, przykładano dużą wagę i którzy w myśl doktryn kościelnych mieli pełnić ważną rolę w życiu swoich chrześniaków. W tym miejscu nasuwa się mało optymistyczna refleksja, że w dotychczasowych studiach zarówno nad strukturami społeczno-demograficznymi dawnej rodziny, jak i szeroko ujmowanym życiem rodzinnym, ba, także życiem duchowym rodziny (!), niewiele miejsca poświęcono rodzicom chrzestnym, z reguły ograniczając się do powtarzania, że przeważnie wywodzili się oni z tej samej grupy społeczno-zawodowej co rodzice dziecka⁹³.

monografii z ostatnich lat jest książka Cristiny Fertig, *Familie, verwandtschaftliche Netzwerke und Klassenbildung im ländliche Westfalen 1750–1874*, Stuttgart 2012. Na przydatność technik SNA (ale bez ich apologizowania) w studiach nad społecznościami w przeszłości (zakorzenienie rynków, migracje, strategie i sojusze rodzinne, innowacje, aktywność polityczna), zwraca uwagę francuska socjolożka z Centre national de la recherche scientifique w Paryżu Claire Lemerrier, *Formal Network Methods in History. Why and How?*, w: *Social Networks*, s. 281–310

⁹¹ Np. P. Swacha, *Zastosowanie analizy sieci społecznych w badaniach elit parlamentarnych (na przykładzie eurodeputowanych z Polski)*, „Przegląd Europejski” 32, 2020, 2, s. 8–24.

⁹² Z jego licznych prac zob. np. M.J. Minakowski, *Sieć społeczna wokół Kuriera Warszawskiego na podstawie jego nekrologów z lat 1821–1861*, PDP 39, 2017, s. 209–251. Innym przykładem dobrego zastosowania może być artykuł Aleksandry Dul, *Życie towarzyskie dziesiętnastowiecznej wiejskiej parafii. Analiza sieci społecznych*, PDP 39, 2017, s. 167–208.

⁹³ Zob. A. Fine, *Parrains et Marraines. La parenté spirituelle en Europe*, Paris 1994. Jednym z czołowych reprezentantów tego stosunkowo nowego nurtu zainteresowań badawczych jest historyk włoski Guido Alfani z Uniwersytetu Bocconi w Mediolanie, idem,

Niekiedy przytaczano personalia, zazwyczaj ojców chrzestnych, będących swoistymi rekordzistami w podawaniu do chrztu dzieci czy też występujących w tej roli ubogich ze szpitala parafialnego. Zapominano przy tym, że ci pierwsi nawet stosunkowo zamożni (często sołtys wsi, burmistrz i rajcy miejscy) nie byli w stanie tak naprawdę mocniej zaangażować się w życie swoich kilkunastu, a niekiedy nawet większej liczby chrześniaków, ci drudzy zaś występowali bardziej w roli figurantów, żeby dopełnić wymagań kościelnych. W opinii Agnes Fine wybór rodzica chrzestnego z rodziny był najczęstszą praktyką⁹⁴. Warto więc zapytać, czy podobnie działo się w rodzinach na ziemiach polskich doby przedprzemysłowej. A nawet jeśli tak, to niewiele wiemy o sile więzów pokrewieństwa i powinowactwa – czy w tej roli częściej pojawiali się bracia i siostry, wujkowie i ciotki czy też dziadkowie⁹⁵.

Spożytkowanie metryk chrztów pozwala nie tylko na poznanie miejsca i roli rodziców chrzestnych w życiu ich duchowych podopiecznych, ale również zbadanie interesujących praktyk i zwyczajów wyboru z tej okazji antroponimów w różnych grupach społecznych i wyznaniowych, pod warunkiem, że nie ograniczymy się wyłącznie do statystyk ich częstotliwości, a podejmiemy próbę ukazania, tak jak Krzysztof Mikulski, wpływu czynników środowiskowych, od różnych wzorców kształtowania się rodzin, po ich postawy wobec świata zewnętrznego⁹⁶.

Badania dotyczące dawnej rodziny do schyłku feudalizmu dostarczają nie tylko informacji o jej strukturach, wielkości, składzie czy położeniu materialnym, ale równocześnie pozwalają – co jest nie mniej istotne i co pragniemy podkreślić – wnioskować o przekształceniach struktury społecznej na ziemiach polskich w dobie przeduwłaszczeniowej i mogą w sposób bardziej obiektywny informować o zjawiskach społecznych.

Padri, padrini, patroni. La parentela spirituale nelle storia, Venice 2007 (tłum. na jęz. angielski: *Fathers and Godfathers. Spiritual Kinship in Early-Modern Italy. Catholic Christendom, 1300–1700*, Aldershot–Burlington 2009); a także interesujący tom studiów: *Baptiser. Pratique sacramentelle, pratique sociale (XVIe–XXe siècles)*, red. G. Alfani, P. Castagnetti, V. Gourdon, Saint-Étienne 2009, z obszernym przeglądem stanu badań międzynarodowych redaktorów tomu, ibidem, s. 9–35.

⁹⁴ A. Fine, op. cit., s. 125.

⁹⁵ Dla przykładu wśród elit Bordeaux udział braci i siostr jako rodziców chrzestnych z blisko połowy ogółu na początku XVIII w. zmniejszył się do trochę ponad jednej czwartej w latach 1737–1746 i do zaledwie 15 proc. przed wybuchem rewolucji 1789 r., S. Minvielle, *La place du parrain et de la marraine dans la vie de leur filleul(e). L'exemple des élites bordelaises du XVIIIe siècle*, w: *Baptiser*, s. 249.

⁹⁶ K. Mikulski, *Rodzinne mikroświaty w nurcie życia miejskiego Polski przedrozbiorowej (Mody onomastyczne wśród mieszczan miast polskich na przykładzie Torunia w XVII–XVIII wieku)*, w: *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo*, s. 150–172.

W systemowym i strukturalnym poznaniu rozwoju rodziny na ziemiach polskich pomocne powinno być szersze niż do tej pory interdyscyplinarne podejście czerpane z antropologii i socjologii, literatury społecznej i kulturowej, z włączeniem szerokiej gamy dokumentów osobistych (ze źródłami ikonograficznymi) i z odwołaniem się, na ile jest to tylko możliwe, do ujęć teoretycznych i modelowych⁹⁷. Tak więc w głębokim przekonaniu piszącego tego słowa rodzina doby późnofeudalnej nie tylko że może, ale pozostaje, bez cienia wątpliwości, ze wszech miar atrakcyjnym, a przy tym jakże ważnym polem badawczym w polskiej historiografii.

Streszczenie

Artykuł ma na celu zarysowanie programu badawczego dla nowych studiów nad rodziną na ziemiach polskich zarówno w okresie przed-, jak i porozbiorowym do schyłku feudalizmu. Nie negując dokonanego w ostatnich latach wyraźnego postępu w poznaniu struktur rodziny i tworzonego przez nią gospodarstwa domowego w odniesieniu do grup społecznych w okresie przeduwłaszeniowym, autor wskazuje na cały szereg zagadnień w triadzie: powstanie rodziny, jej trwanie i rozpad, które wymagają pilnego podjęcia w najnowszych studiach. Obok potrzeby pogłębienia wielu szczegółowych danych demograficznych dawnych struktur rodzinnych w artykule mocno podkreślono największe zapóźnienia dotychczasowych badań, tj. bardzo skromne rozeznanie w podstawowej funkcji biologicznej komórki rodzinnej, którą jest rodność w zróżnicowaniu socjoekonomicznym. Osobnym istotnym zagadnieniem obok płodności kobiet zależnie od wieku zamęścia i długotrwałości małżeństw jest poznanie jakości ówczesnych stosunków rodzinnych, gdyż tylko one są sposobem dotarcia do losów ludzkich i motywacji postępowania, włącznie z przeżyciami emocjonalnymi. W zaproponowanym przez autora programie badawczym ważne miejsce zajęła również potrzeba pogłębionych studiów nad rolą i znaczeniem w życiu dawnych rodzin na ziemiach polskich krewnych i powinowatych. W artykule podkreślono, że pokrewieństwo w społeczeństwie przedprzemysłowym wcale nie musiało być wąskie, płytkie i ograniczone do najbliższych w rodzinie nuklearnej, ale mogło być wręcz jedną ze stałych cech dawnych społeczności wiejskich i miejskich. Więzy pokrewieństwa stanowiły podstawę dla sympatii i współpracy, a także dawały raczej wiele możliwości niż konkretnych obowiązków. Autor podkreśla, że w systemowym i strukturalnym poznaniu rozwoju rodziny na ziemiach polskich pomocne powinno być szersze niż do tej pory interdyscyplinarne podejście czerpane z antropologii i socjologii, literatury społecznej i kulturowej, z włączeniem szerokiej gamy dokumentów osobistych (ze źródłami ikonograficznymi włącznie) i z odwołaniem się, na ile jest to tylko możliwe, do ujęć teoretycznych i modelowych.

⁹⁷ Por. np. M. Szoltysek, *Komputerowa mikrosymulacja sieci krewniaczej a wzorce współmieszkania. Rzecz o demograficznych uwarunkowaniach rodziny chłopskiej w okresie staropolskim*, PDP 37, 2015, 1, s. 106–161.

Is the Late-Feudal Family Still an Attractive Field of Research?

The article outlines the research program for new family studies in the Polish lands both in the pre- and post-partition period, down to the end of feudalism. Without denying the apparent progress made in recent years in understanding the family structures and the household it created in various social groups in the period prior to the abolition of serfdom, the author points to three major problems which require urgent scholarly attention: the formation of the family, its survival, and its disintegration. In addition to the need to deepen the detailed demographic data concerning old family structures, the article strongly emphasises the greatest shortcoming of previous research, i.e. a very modest understanding of the nuclear family's primary biological function, which is sexual reproduction under conditions of socio-economic diversity. A separate important issue, apart from women's fertility, as it depended on the age at marriage and the duration of marriages, is to determine the quality of family relations at that time, as this is the only way to gain insight into people's fate and motivation, including emotional experiences. In the research program proposed by the author, the need for in-depth studies of the role and significance in the life of old families in the Polish lands of relatives and affinities will also be significant. The article emphasises that kinship in pre-industrial society did not necessarily have to be narrow, shallow, and limited to those closest to the nuclear family but may have been a constant features of ancient rural and urban communities. Kinship ties provided the basis for sympathy and cooperation and also provided a range of opportunities rather than specific duties. The author stresses the importance of taking a wider interdisciplinary approach when examining the development of families in the Polish lands. This approach should draw from fields such as anthropology, sociology, social and cultural studies, and be based on personal documents (including iconographic sources). Additionally, the author recommends incorporating theoretical and model approaches to gain a systemic and structural understanding of the topic.

Bibliografia

- A Global History of Historical Demography. Half a Century of Interdisciplinarity*, red. Antoinette Fauve-Chamoux, Ioan Bolovan, Sølvi Sogner, Peter Lang, Bern 2016.
- Alfani Guido, *Padri, padrini, patroni. La parentela spirituale nelle storia*, Marsilio Editori, Venice 2007 (wersja ang.: *Fathers and Godfathers. Spiritual Kinship in Early-Modern Italy. Catholic Christendom, 1300-1700*, Ashgate, Aldershot-Burlington 2009).
- Anderson Michael, *Approaches to the History of the Western Family 1500-1914*, Macmillan, London 1980.
- Armengaud André, *La famille et l'enfant en France et en Angleterre du XVIe au XVIIIe siècles. Aspects démographiques*, SEDES, Paris 1975.
- Baptiser. *Pratique sacramentelle, pratique sociale (XVIe-XXe siècles)*, red. Guido Alfani, Philippe Castagnetti, Vincent Gourdon, Publications de l'Université de Saint-Étienne, Saint-Étienne 2009.

- Barahona Renato, *Sex Crimes, Honour, and the Law in Early Modern Spain. Vizcaya 1528-1735*, University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London 2003.
- Bardet Jean-Pierre, *Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles. Les mutations d'un espace social*, t. 1–2, SEDES, Paris 1983.
- Bastardy and its Comparative History. Studies in the History of Illegitimacy and Marital Nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica and Japan*, red. Peter Laslett, Karla Oosterveen, Richard M. Smith, Harvard University Press, London 1980.
- Bezzubik Edyta, *Konflikty małżeńskie w Polsce nowożytnej — na podstawie akt separacji i rozwiązań małżeństw z oficjalatów krakowskiego, poznańskiego i wrocławskiego z lat 1597-1697*, „Genealogia” 17, 2005, s. 7–74.
- Bogucka Maria, *Rodzina w polskim mieście XVI-XVII wieku. Wprowadzenie w problematykę*, „Przegląd Historyczny” 74, 1983, 3, s. 495–507.
- Boldyrew Aneta, *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795-1918*, Neriton, Warszawa 2008.
- Bourdieu Pierre, *Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, „Annales ESC” 27, 1972, 4–5, s. 1105–1127.
- Bras Hilde, Kok Jan, *Diverging Pathways? Sibling Differences in Marriage Timing in a Commercialized Rural Region of the Netherlands, 1860-1940*, w: *Frères et sœurs du Moyen Âge à nos jours/Brothers and Sisters from the Middle Ages to the Present*, red. Fabrice Boudjaaba, Christine Dousset, Sylvie Mouysset, Peter Lang, Bern 2016, s. 189–206.
- Budzyński Zdzisław, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVII wieku*, t. 3: *Studia z dziejów społecznych*, Wydawnictwo Naukowe TPN w Przemyślu, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Przemyśl–Rzeszów 2008.
- Burguière André, Lebrun François, *Les cent et une familles de l'Europe*, w: *Histoire de la famille*, red. André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen, Françoise Zonabend, t. 3: *Le choc des modernités*, Armand Colin, Paris 1986, s. 21–122.
- Cressy David, *Birth, Marriage and Death. Ritual, Religion, and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England*, Oxford University Press, Oxford 1999.
- Delille Gerard, *Famille et propriété dans les royaume de Naples (XVe-XIXe siècles)*, Éditions de l'EHESS, Rome–Paris 1985.
- Dobrzyński Jakub, *Marriages in the Parish of Płonka Kościelna in the Years 1826-1864*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 41, 2019, s. 157–176.
- Dokoupil Lumir, Fialová Ludmila, Maur Eduard, Nesládková Ludmila, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Sociologický ústav AV ČR, Praha 1999.
- Dul Aleksandra, *Życie towarzyskie dziewiętnastowiecznej wiejskiej parafii. Analiza sieci społecznych*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 39, 2017, s. 167–208.
- Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków*, red. Anna Obara-Pawłowska, Małgorzata Kołacz-Chmiel, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2016.
- Dziecko w rodzinie i społeczeństwie*, t. 2: *Dzieje nowożytne*, red. Krzysztof Jakubiak, Wiesław Jamrożek, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej, Bydgoszcz 2002.
- Dziuba Dawid, *The Issue of Infant Mortality in Polish Historical Research*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 42, 2020, s. 9–35.

- Eiras-Roel Antonio, *A propos de la démographie urbaine d'Ancien Régime. L'exemple des petites de la Galice traditionnelle*, w: *Historiens et populations. Liber Amicorum Etienne Hélin*, Academia, Louvain-la-Neuve 1991, s. 399–410.
- Enfants perdus, enfants trouvés. Dire l'abandon en Europe du XVIe-XVIIIe siècles*, red. Florence Magnot-Ogilvy, Janice Valls-Russel, Classiques Garnier, Paris 2015.
- Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200-1800*, red. Jack Goody, Joan Thirsk, Edward Palmer Thompson, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- Family Forms in Historic Europe*, red. Richard Wall, Jean Robin, Peter Laslett, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- Fauve-Chamoux Antoinette, *Marriage, Widowhood, and Divorce*, w: *The History of the European Family*, t. 1: *Family Life in Early Modern Times 1500-1789*, red. David I. Kertzer, Marzio Barbagli, Yale University Press, New Haven-London 2001, s. 221–256.
- Fertig Cristine, *Familie, verwandtschaftliche Netzwerke und Klassenbildung im ländliche Westfalen 1750-1874*, Lucius & Lucius, Stuttgart 2012.
- Fine Agnès, *Parrains et Marraines. La parenté spirituelle en Europe*, Fayard, Paris 1994.
- Flandrin Jean-Louis, *Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*, Hachette, Paris 1976; wyd. 2 zm., SEUIL, Paris 1984.
- Framing the Polish Family in the Past*, red. Piotr Guzowski, Cezary Kuklo, Routledge, London-New York 2022.
- Frères et sœurs du Moyen Âge à nos jours/Brothers and Sisters from the Middle Ages to the Present*, red. Fabrice Boudjaaba, Christine Dousset, Sylvie Mouysset, Peter Lang, Bern 2016.
- Gerber Matthew, *Bastards. Politics, Family, and Law in Early Modern France*, Oxford University Press, Oxford 2012.
- Gieysztorowa Irena, *Rodzina staropolska w świetle badań demograficznych. Zarys problematyki*, w: *Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. 2, red. Andrzej Wyczański, PWN, Warszawa 1979, s. 159–175.
- Goody Jack, *The Development of Family and Marriage in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- Górna Krystyna, *Narodziny, śluby i zgony na Górnym Śląsku*, w: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI-XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. Henryk Suchojad, Semper, Warszawa 2001, s. 33–42.
- Górna Krystyna, *Rodzina na Górnym i Dolnym Śląsku w XVIII-XIX wieku. Kontynuacje i zmiany demograficzne*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 26, 2005, s. 47–60.
- Gourdon Vincent, *Histoire des grands-parents*, Perrin, Paris 2001.
- Guzowska Dorota, *Ojciec purytanin. Ekspresja ojcowskich emocji w angielskich źródłach autobiograficznych epoki Stuartów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020.
- Guzowski Piotr, Poniat Radosław, Kuklo Cezary, *The Influence of Emancipation Reforms on the Polish Countryside Family in Western Provinces of the Russian Empire in the Second Half of the 19th Century*, „The History of the Family” 27, 2022, 1, s. 181–199.
- Guzowski Piotr, Poniat Radosław, *Panowie i niewolnicy? Demografia oraz gospodarstwo domowe szlachty i chłopów na Wołyniu w przededniu uwłaszczenia*, w: *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa*

- dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej, red. Piotr Łozowski, Radosław Poniak, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2022, s. 541–550 (Prace Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej, t. 12).
- Guzowski Piotr, *Rodzina szlachecka w Polsce przedrozbiorowej. Studium demograficzne*, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2019 (Prace Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej, t. 9).
- Harrington Joel F., *Reordering Marriage and Society in Reformation Germany*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Herlihy David, Klapisch-Zuber Christiane, *Les Toscans et leurs familles. Une étude du „catasto” florentin de 1427*, Éditions de l'EHESS, Paris 1978.
- Histoire de la population française*, red. Jacques Dupâquier [i in.], t. 1–4, PUF, Paris 1988.
- Historia i nowoczesność. Problemy unowocześniania metodologii i warsztatu badawczego historyka*, red. Janina Leskiewiczowa, Stefania Kowalska-Glikman, Ossolineum, Wrocław 1974.
- Household and Family in Past*, red. Peter Laslett, Richard Wall, Cambridge University Press, Cambridge 1972.
- Illegitimacy in Britain, 1700–1920*, red. Alysa Levene, Thomas Nutt, Samantha Williams, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2005.
- Inheritance Practices, Marriage Strategies and Household Formation in European Rural Societies*, red. Anne-Lise Head-König, Péter Pozsgai, Brepols, Turnhout 2012.
- Jedlicki Jerzy, *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu*, PWN, Warszawa 1968.
- Kaczor Dariusz, *Przestępczość kryminalna i wymiar sprawiedliwości w Gdańsku w XVI–XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Officina Ferberiana, Gdańsk 2005.
- Kamler Marcin, *Świat przestępczy w Polsce XVI i XVII stulecia*, PWN, Warszawa 1991.
- Kamler Marcin, *Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich)*, Neriton, IH PAN, Warszawa 2010.
- Karpiński Andrzej, *Wbrew prawu i moralności. Dziecko jako ofiara przemocy, agresji i deprawacji w miastach polskich w XVI–XVIII wieku*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. Maria Dąbrowska, Andrzej Klonder, IAiE PAN, Warszawa 2002, s. 243–266.
- Kizik Edmund, *Kary za bezciełstwo w Gdańsku nowożytnym (w drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku)*, w: *Miłość w czasach dawnych*, red. Beata Możejko, Anna Paner, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2009, s. 147–155.
- Kobieta i mężczyzna. Jedna przestrzeń — dwa światy*, red. Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Marcin Gadocha, DiG, Kraków–Warszawa 2015.
- Kocela Weronika, *Trudna sztuka babienia. Kultura medyczna Polski II połowy XVIII wieku*, DiG, Warszawa 2020.
- Kołacz-Chmiel Małgorzata, *Mulier honesta et laboriosa. Kobieta w rodzinie chłopskiej późnośredniowiecznej Małopolski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2018.

- Kołodziejczyk Konrad, „Ludność chrześcijańskiego Kazimierza pod Krakowem w XVIII wieku. Studium społeczno-demograficzne”, Kraków 2021 (mps pracy doktorskiej w IHiA UP im. KEN w Krakowie).
- Kołodziejczyk Konrad, *Rodzina w parafii Nowy Korczyn w drugiej połowie XVIII wieku na podstawie ksiąg metrykalnych*, cz. 1, „Przeszość Demograficzna Polski” 38, 2016, 3, s. 55–78; cz. 2, „Przeszość Demograficzna Polski” 39, 2017, s. 65–95.
- Kopczyński Michał, *Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII i XVIII wieku*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. Maria Dąbrowska, Andrzej Klonder, IAI PAN, Warszawa 2002, s. 81–95.
- Kopczyński Michał, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku*, Krupski i S-ka, Warszawa 1998.
- Korczak-Siedlecka Jaśmina, *Przemoc i honor w życiu społecznym wsi na Mierzei Wiślanej w XVI-XVII wieku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2021.
- Kościelak Sławomir, *Katolicka społeczność Gdańska w świetle ksiąg metrykalnych z drugiej połowy XVIII wieku. Nowe spojrzenie na przemiany demograficzne w wielowymiarowym, protestanckim ośrodku*, „Przeszość Demograficzna Polski” 40, 2018, s. 83–103.
- Księgi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce. Informator*, oprac. Anna Laszuk, DiG, Warszawa 2000.
- Kukło Cezary, *Czy reformacja wpłynęła na struktury demograficzne rodziny i jej funkcjonowanie w epoce staropolskiej?*, „Czasy Nowożytne” 31, 2018, s. 55–71.
- Kukło Cezary, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, DiG, Warszawa 2009.
- Kukło Cezary, *Did the Abolition of Serfdom Affect the Life Cycle of Peasants in the Western Part of the Grodno Governorate in the 19th and Early 20th Centuries?*, „Przeszość Demograficzna Polski” 42, 2020, s. 37–73.
- Kukło Cezary, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1998.
- Kukło Cezary, *Kościelne spisy wiernych jako źródło do badań nad modernizacją społeczeństwa polskiego w XIX wieku*, w: *Historia, ludzie i miejsca. Księga pamiątkowa Profesora Henryka Gąpskiego*, red. Robert Kozyski, Wydawnictwo KUL, Lublin 2019, s. 409–417.
- Kukło Cezary, *Les femmes seules chefs de famille dans la société urbaine à la fin de l’Ancienne Pologne*, w: *La femme dans la société médiévale et moderne*, red. Perrine Mane [i in.], Institut d’Histoire Académie Polonaise des Sciences, Varsovie 2005, s. 211–235.
- Kukło Cezary, *O potrzebie intensyfikacji badań nad strukturami demograficznymi rodzin na ziemiach polskich do początku XX wieku*, „Przeszość Demograficzna Polski” 37, 2015, 1, s. 7–36.
- Kukło Cezary, *O rodzinie drobnoszlacheckiej i jej gospodarstwie domowym na Podlasiu w końcu I połowy XIX wieku*, w: *Od tradycji do nowatorstwa. Studia nad nazwami własnymi*, red. Elżbieta Bogdanowicz, Jolanta Chomko, Anna Romanik, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2021, s. 299–319.

- Kukło Cezary, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, Białystok 1991.
- Kukło Cezary, *Wielkość i struktura chłopskiego gospodarstwa domowego w zachodniej części guberni grodzieńskiej w 1843 r.*, w: *Chłopi na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej do czasów uwłaszczenia*, red. Dorota Michaluk, Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, AGAD, Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego, Ciechanowiec–Warszawa 2019, s. 315–338.
- Kukło Cezary, Wyczański Andrzej, *Badania nad rodziną w Polsce XVI–XVIII wieku za pomocą elektronicznego przetwarzania danych, prowadzone w Instytucie Historii PAN w Warszawie oraz w Instytucie Historii F UW w Białymstoku*, „*Studia Podlaskie*” 1, 1990, s. 85–90.
- Kulesza-Woroniecka Iwona, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku*, Wydawnictwo Historyczne, Poznań–Wrocław 2002.
- Kurowska Hanna, *Gubin i jego mieszkańcy. Studium demograficzne XVII–XIX w.*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2010.
- Laslett Peter, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Essays in Historical Sociology*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- Laslett Peter, *La parenté en chiffres*, „*Annales ESC*” 43, 1988, 1, s. 5–24.
- Laslett Peter, *Size and Structure of the Household in England over Three Centuries*, „*Population Studies*” 23, 1969, 2, s. 109–223.
- Laslett Peter, *The World We Have Lost*, Methuen, London 1965.
- Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*, red. Antoinette Fauve-Chamoux, Ludmila Fialová, Česká Demografická Společnost Sociologický Ústav AV ČR, Praha 1997.
- Lebrun François, *La vie conjugale sous l'Ancien Régime*, Armand Colin, Paris 1975.
- Lehrer Evelyn L., *Religion, Economics, and Demography. The Effects of Religion on Education, Work, and the Family*, Routledge, London 2009.
- Lemercier Claire, *Formal Network Methods in History. Why and How?*, w: *Social Networks, Political Institutions, and Rural Societies*, red. Georg Fertig, Brepols, Turnhout 2015, s. 281–310.
- Łepkowski Tadeusz, *Polska — narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, PWN, Warszawa 1967.
- Les écrits du for privé en France. De la fin du Moyen Âge à 1914*, red. Jean-Pierre Bardet, François-Joseph Ruggiu, Editions de CTHS, Paris 2015.
- Lett Didier, *Frères et sœurs. Histoire d'un lien*, Payot, Paris 2009.
- Lett Didier, *Histoire des frères et sœurs*, Éditions de la Marinière, Paris 2004.
- Liedke Marzena, Guzowski Piotr, *Magnate and Noble Stepfamilies in the Polish-Lithuanian Commonwealth from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries*, w: *Remarriage and Stepfamilies in East Central Europe, 1600–1900*, red. Gabriella Erdélyi, András Péter Szabó, Routledge, London–New York 2023, s. 71–104.
- Liedke Marzena, *Magnacka rodzina przybrana. Ramy prawne powstawania i funkcjonowania*, w: *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukłowi z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. Piotr Łozowski, Robert Poniat, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2022, s. 329–340 (Prace Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej, t. 12).

- Liedke Marzena, *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku. Studium demograficzno-społeczne*, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2016 (Prace Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej, t. 4).
- Łozowski Piotr, *Rodzina w Starej i Nowej Warszawie w XV i początkach XVI wieku*, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2021 (Prace Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej, t. 11).
- Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym), t. 1: *Metodologia, demografia, instytucje opieki*, red. Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc, DiG, Warszawa 2016.
- Macfarlane Alain, *Marriage and Love in England. Modes of Reproduction 1300-1840*, Blackwell, Oxford 1987.
- Macfarlane Alain, *The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology*, W.W. Norton & Company, New York-London 1977.
- Macfarlane Alain, *The Origins of English Individualism. The Family, Property and Social Transition*, Blackwell, Oxford 1978.
- Makowski Krzysztof, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1992.
- Markowski Artur, *Między Wschodem a Zachodem. Rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku*, Neriton, Warszawa 2008.
- McQuillan Kevin, *Culture, Religion, and Demographic Behavior. Catholics and Lutherans in Alsace, 1750-1870*, Liverpool University Press, Liverpool 1999.
- Metody i wyniki. Z warsztatu historyka dziejów społeczeństwa polskiego*, red. Stanisław Kalabiński, przy współudziale Joanny Hensel, Ireny Rychlikowej, PWN, Warszawa 1980.
- Mężczyzna w rodzinie i społeczeństwie. Ewolucja ról w kulturze polskiej i europejskiej*, t. 1: *Od średniowiecza do początku XX wieku*, red. Katarzyna Kabacińska, Krzysztof Ratajczak, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010.
- Mik Krzysztof, *Ruch naturalny i rozwój zaludnienia Krakowa w drugiej połowie XVIII w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 2, 1969, s. 119-137.
- Mikulski Krzysztof, *Kondycja demograficzna rodziny mieszczańskiej w Toruniu w XVI-XVIII wieku (na przykładzie genealogii Neisserów)*, w: *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, red. Zenon Hubert Nowak, Andrzej Radziwiński, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1998, s. 114-142.
- Mikulski Krzysztof, *Rodzinne mikroświaty w nurcie życia miejskiego Polski przedrozbiorowej (Mody onomastyczne wśród mieszczan miast polskich na przykładzie Torunia w XVII-XVIII wieku)*, w: *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej — ciągłość czy zmiana?*, red. Cezary Kukło, DiG, Warszawa 2012, s. 150-172.
- Minakowski Marek Jerzy, *Sieć społeczna wokół Kuriera Warszawskiego na podstawie jego nekrologów z lat 1821-1861*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 39, 2017, s. 209-251.
- Minvielle Stéphane, *La famille en France à l'époque moderne (XVIe-XVIIIe siècle)*, Armand Colin, Paris 2010.

- Minvielle Stéphane, *La place du parrain et de la marraine dans la vie de leur filleul(e). L'exemple des élites bordelaises du XVIIIe siècle*, w: *Baptiser. Pratique sacramentelle, pratique sociale (XVIe–XXe siècles)*, red. Guido Alfani, Philippe Castagnetti, Vincent Gourdon, Publications de l'Université de Saint-Étienne, Saint-Étienne 2009, s. 243–260.
- Miodunka Piotr, *Spółeczność małych miast południowej Małopolski od końca XVI do końca XVIII wieku*, Universitas, Kraków 2021.
- Miodunka Piotr, *Wielkość rodziny i gospodarstwa domowego w miastach południowej Małopolski w XVII i XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 37, 2015, 2, s. 129–147.
- Mitterauer Michael, *Ledige Mütter. Zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*, C.H. Beck, München 1983.
- Mitterauer Michael, Sieder Reinhard, *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*, Basil Blackwell, Oxford 1982.
- Nassiet Michel, *La Violence, une histoire sociale. France, XVIe–XVIIIe siècle*, Seyssel, Champ Vallon 2011.
- Nesládková Ludmila, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Česká demografická společnost, Praha 2003.
- Noms et destins des Sans Famille*, red. Jean-Pierre Bardet, Guy Brunet, PUPS, Paris 2007.
- Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. Maria Dąbrowska, Andrzej Klonder; cz. 2: *Stulecie XIX i XX*, red. Elżbieta Mazur, IAiE PAN, Warszawa 2002–2003.
- Okólski Marek, Fihel Agnieszka, *Demografia. Współczesne zjawiska i teorie*, Scholar, Warszawa 2012.
- Penkała Anna, *Panięskie ochędóstwo. Kwestie posagowe i wienne w małżeństwach szlachty krakowskiej w czasach saskich*, Wydawnictwo Libron — Filip Lohner, Kraków 2016.
- Penkała Anna, *Przeciw prawu, tradycji i obyczajowi. Sprawy procesowe szlacheckich małżeństw w księgach sądów grodzkich z terenu województwa krakowskiego w czasach saskich*, Wydawnictwo Libron — Filip Lohner, Kraków 2017.
- Per mulierem... Kobieta w dawnej Polsce — w średniowieczu i w dobie staropolskiej*, red. Katarzyna Justyniarska-Chojak, Sylwia Konarska-Zimnicka, DiG, Warszawa 2011.
- Perrenoud Alfred, *Malthusianisme et protestantisme. Un modèle démographique wébérien*, „Annales ESC” 29, 1974, 4, s. 975–988.
- Perrenoud Alfred, *The Coexistence of Generations and the Availability of Kin in a Rural Community at the Beginning of the Nineteenth Century*, „The History of the Family” 3, 1998, 1, s. 1–15.
- Piasecki Edmund, *Ludność parafii bejskiej (woj. kieleckie) w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII–XX w. Studium demograficzne*, PWN, Warszawa–Wrocław 1990.
- Pieczara Jakub, *„Ludność miasta Wieliczki w latach 1591–1788. Studium historyczno-demograficzne górniczego miasta”*, Kraków 2022 (mps pracy doktorskiej w IHiA UP im. KEN w Krakowie).
- Pillorget René, *La tige et le rameau. Familles anglaise et française XVIe–XVIIIe siècle*, Calmann-Levy, Paris 1979.

- Plakans Andrejs, *Kinship in the Past. An Anthropology of European Family Life, 1500–1900*, Basil Blackwell, Oxford 1984.
- Poniat Radosław, *Śłużba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, DiG, Warszawa 2014.
- Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864, red. Witold Kula, Janina Leskiewiczowa, Ossolineum, Wrocław 1979.
- Przewodnik po zbiorach rękopisów w Wilnie, oprac. Maria Kocójowa, Polskie Towarzystwo Bibliologiczne. Oddział: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 1993.
- Reay Barry, *Microhistories. Demography, Society and Culture in Rural England, 1800–1930*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- Rejman Sabina, *Ludność podmiejska w latach 1784–1880. Studium demograficzno-historyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006.
- Religion and the Decline of Fertility in Western World*, red. Renzo Derosas, Frans van Poppel, Springer, Dordrecht 2006.
- Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze, red. Cezary Kukło, DiG, Warszawa 2008.
- Rodzina i jej gospodarstwo na ziemiach polskich w geografii europejskich struktur rodzinnych do połowy XX wieku, red. Piotr Guzowski, Cezary Kukło, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2018 (Prace Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej, t. 8).
- Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej — ciągłość czy zmiana?, red. Cezary Kukło, DiG, Warszawa 2012.
- Rusiński Władysław, *Życie codzienne w Kaliszu w dobie Oświecenia*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1988.
- Schmidt Joanna, *Wielkość i struktura gospodarstw domowych w Siemiatyczach w 1807 roku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 39, 2017, s. 141–166.
- Scott John, *Social Network Analysis. A Handbook*, Sage, London 2000.
- Sibling Relations and the Transformations of European Kinship (1300–1900)*, red. Christopher H. Johnson, David Warren Sabean, Berghahn Books, New York–Oxford 2011.
- Siebel Jacek, *Ludność parafii bogucickiej (województwo śląskie) w latach 1738–1860*, Muzeum Historii Katowic, Katowice 2012.
- Similarity in Difference. Marriage in Europa and Asia, 1700–1900*, red. Christer Lundh, Satomi Kurosu [i in.], The MIT Press, Cambridge 2015.
- Skierska Jolanta, *Ludność Zielonej Góry w latach 1652–1766 w świetle ksiąg metrykalnych*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2015.
- Śląskie studia demograficzne*, t. 1–3, 5, red. Zbigniew Kwaśny, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995–2001.
- Social Networks, Political Institutions, and Rural Societies*, red. Georg Fertig, Brepols, Turnhout 2015.
- Sovič Silvia, Thane Pat, Viazzo Paolo Pier, *The History of European Families. Old and New Directions*, w: *The History of Families and Households. Comparative European Dimensions*, red. Silvia Sovič, Pat Thane, Pier Paolo Viazzo, Brill, Leiden–Boston 2015, s. 1–19.

- Stawiak-Ososińska Małgorzata, *Ponętna, uległa, akuratna... Ideal i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX wieku (w świetle ówczesnych poradników)*, Impuls, Kraków 2009.
- Stawiak-Ososińska Małgorzata, *Sztuka położnicza dla kobiet. Kształcenie akuserek na ziemiach polskich w dobie niewoli narodowej (1773–1914)*, DiG, Warszawa 2019.
- Stereotypy i wzorce męskości w różnych kulturach świata, red. Bożena Płonka-Syroka, DiG, Warszawa 2008.
- Stone Lawrence, *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*, Weidenfeld & Nicolson, New York 1977.
- Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów, red. Piotr Guzowski, Cezary Kukło, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2014 (Prace Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej, t. 1).
- Surdacki Marian, *Dzieci porzucone w społeczeństwach dawnej Europy i Polski*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. Maria Dąbrowska, Andrzej Klonder, IAI PAN, Warszawa 2002, s. 169–185.
- Surdacki Marian, *Dzieci porzucone w Szpitalu Świętego Ducha w Rzymie w XVIII wieku*, Wydawnictwo TN KUL, Lublin 1998.
- Surdacki Marian, *Rodzina i jej problem w Urzędzie w czasach staropolskich*, w: *Społeczeństwo a rodzina*, red. Iwona M. Dacka-Górzyńska, Andrzej Karpiński, DiG, Warszawa 2011, s. 227–244 (Społeczeństwo Staropolskie. Seria Nowa, t. 3).
- Swacha Piotr, *Zastosowanie analizy sieci społecznych w badaniach elit parlamentarnych (na przykładzie eurodeputowanych z Polski)*, „Przegląd Europejski” 32, 2020, 2, s. 8–24.
- Szołtysek Mikołaj, *Komputerowa mikrosymulacja sieci krewniaczej a wzorce współmieszkania. Rzecz o demograficznych uwarunkowaniach rodziny chłopskiej w okresie staropolskim*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 37, 2015, 1, s. 106–161.
- Szołtysek Mikołaj, *Od strategii przetrwania do międzypokoleniowej wymiany — perspektywa antropologiczna w badaniach nad rodziną, gospodarstwem i pokrewieństwem*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 23, 2002, s. 143–163.
- Szołtysek Mikołaj, *Rethinking East-Central Europe. Family Systems and Co-Residence in the Polish-Lithuania Commonwealth*, t. 1–2, Peter Lang, Bern 2015.
- Szukała Michał, *Piasечно w połowie XIX wieku — struktury gospodarstw domowych i ruchliwość społeczna mieszkańców*, „Przegląd Historyczny” 103, 2012, 4, s. 887–898.
- The History of Families and Households. Comparative European Dimensions*, red. Silvia Sovič, Pat Thane, Pier Paolo Viazzo, Brill, Leiden–Boston 2015.
- The Power of Networks. Prospects of Historical Network Research*, red. Florian Kerschbaumer [i in.], Routledge, London–New York 2020.
- The Road to Independence. Leaving Home in Western and Eastern Societies, 16th–20th Centuries*, red. Frans van Poppel, Michel Oris, James Lee, Peter Lang, Bern 2004.
- The Stem Family in Eurasian Perspective. Revisiting House Societies, 17th–20th Centuries*, red. Antoinette Fauve-Chamoux, Emiko Ochiai, Peter Lang, Bern 2009.
- The Transmission of Well-Being. Gendered Marriage Strategies and Inheritance Systems in Europe (17th–20th Centuries)*, red. Margarida Durães [i in.], Peter Lang, Bern 2009.

- Trévisi Marion, *Au cœur de la parenté. Oncles et tantes dans la France des Lumières*, PUPS, Paris 2008.
- W kręgu rodziny epok dawnych. *Dzieciństwo*, red. Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Marcin Gadocha, DiG, Warszawa 2014.
- W kręgu rodziny epok dawnych. *Przemoc*, red. Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Marcin Gadocha, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2020.
- W kręgu rodziny epok dawnych. *Śmierć*, red. Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Mirosław Płonka, Wydawnictwo Libron – Filip Lohner, Kraków 2022.
- Wasserman Stanley, Faust Katherine, *Social Network Analysis. Methods and Applications*, Cambridge University Press, Cambridge 1994 (wyd. 2. 2007).
- Wasył Franciszek, *Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-historyczne*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2015.
- Wijaczka Jacek, *Historiografia polska epoki wczesnonowożytnej po 1989 roku. Próba oceny*, „Historyka” 47, 2017, s. 7–75.
- Wiślicz Tomasz, *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia*, Chronicon, Wrocław 2012.
- Wrigley Edward Anthony, Davies Ross, Oeppen Jim E., Schofield Roger S., *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Wrigley Edward Anthony, *Family Limitation in Pre-Industrial England*, „The Economic History Review” 19, 1966, 1, s. 82–109.
- Wśród córek eskulapa. *Szkice z dziejów medycyny i higieny w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. Andrzej Karpiński, DiG, Warszawa 2009.
- Wyczański Andrzej, *Historyk wobec liczby*, w: *Metody i wyniki. Z warsztatu historyka dziejów społeczeństwa polskiego*, red. Stanisław Kalabiński, przy współudziale Joanny Hensel, Ireny Rychlikowej, PWN, Warszawa 1980, s. 11–31.
- Wyczański Andrzej, *Informacja o pracach zespołu nad systemem informatycznym dla badań społeczno-demograficznych*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 15, 1984, s. 151–153.
- Wyczański Andrzej, *Spółeczeństwo*, w: *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. Andrzej Wyczański, Wiedza Powszechna, Warszawa 1986, s. 223–286.
- Wyrobisz Andrzej, *Rodzina w mieście doby przedprzemysłowej a życie gospodarcze. Przegląd badań i problemów*, „Przegląd Historyczny” 77, 1986, 2, s. 305–330.
- Wyżga Mateusz, *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2011.
- Zielińska Agnieszka, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku*, Adam Marszałek, Toruń 2012.
- Żołędź-Strzelczyk Dorota, *Dziecko w dawnej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2002.
- Żołędź-Strzelczyk Dorota, Kabacińska-Łuczak Katarzyna, *Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*, DiG, Warszawa 2012.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 5: „Świat dziecka”, red. Jarosław Kita, Maria Korybut-Marciniak, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź-Olsztyn 2016.

Biogram: Cezary Kukło, prof. dr hab. pracuje na Wydziale Historii Uniwersytetu w Białymstoku, na którym kieruje Katedrą Historii Struktur Demograficznych, Gospodarczych i Społecznych. Jest tam również dyrektorem Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej. Przewodniczy Komisji Historii Struktur Demograficznych i Społecznych Komitetu Nauk Historycznych PAN. Zainteresowania badawcze: historia rodziny i jej gospodarstwa domowego do końca XIX w., historia kobiet, procesy społeczne i historia gospodarcza; kontakt: c.kuklo@uwb.edu.pl.

Author: Cezary Kukło, professor, employee of the Faculty of History at the University of Białystok, head of the Department of History of Demographic, Economic and Religious Structures and director of the Centre for the Study on Demographic and Economic Structures of Preindustrial Central and Eastern Europe. He is also the chair of the Commission for the History of Demographic and Social Structures of the Committee for Historical Sciences of the Polish Academy of Sciences. His research interests include the history of the family and its households until the end of the nineteenth century, the history of women, social processes and economic history; contact: c.kuklo@uwb.edu.pl.